

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА ГАЛУЗЕВОГО ПРАВА**

**ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
НЕПОВНОЛІТНІХ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: студентка 2 курсу 12-282-Мз групи
Спеціальності 081 Право
Освітньо-професійної програми «Право»
Кобзар Катерина Володимирівна

Керівник: д.ю.н., професор Саїнчин О.С.

Рецензент: к.ю.н., доц. Волкович О.Ю.

Херсон - 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	8
1.1. Неповнолітня особа як особливий суб'єкт злочину.....	8
1.2. Історія становлення законодавства про кримінальну відповідальність та покарання неповнолітніх.....	15
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ.....	24
2.1. Штраф, громадські та виправні роботи: поняття, порядок і умови виконання покарання.....	24
2.2. Арешт та позбавлення волі на певний строк: поняття, порядок і умови виконання покарання.....	33
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ.....	44
3.1. Пом'якшуючі і обтяжуючі обставини, які враховуються при призначенні покарання неповнолітнім.....	44
3.2. Звільнення від покарання та відбування покарання неповнолітніх.....	55
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72

ВСТУП

Актуальність теми. Боротьба зі злочинністю в діяльності правоохоронних органів нашої держави завжди була пріоритетним напрямом. Особлива увага приділяється боротьбі зі злочинністю неповнолітніх, оскільки вони є особливими учасниками суспільного життя. В силу вікових особливостей, динамічного формування моделі психологічної поведінки, недостатності життєвого досвіду вони потребують особливо гуманного ставлення, на шляху їхнього становлення як повнолітнього громадянина.

Для неповнолітніх передбачені особливі, менш суворі, більш гуманні умови кримінальної відповідальності та покарання, у порівнянні з повнолітніми злочинцями, а саме: за певних умов допускається можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру; передбачено більш м'які умови для звільнення від кримінальної відповідальності; скорочено види покарань та обмежено строки встановлених покарань; зменшено строки після спливу яких до неповнолітнього можливе застосування умовно-дострокового звільнення, а також строки погашення і зняття судимості.

Хоча статистика злочинів, які вчиняють неповнолітні за останні чотири роки йде на спад, однак суспільно небезпечні діяння неповнолітніх стають більш жорстокими та корисливо-насильницькими і найжахливіше, зростає кількість скоєних ними вбивств.

Варто наголосити, що таке явище як злочинність неповнолітніх викликає занепокоєння не тільки в органах правопорядку, але й у суспільстві в цілому. Адже, її поширення обов'язково призведе до

підвищення рівня загальної злочинності у майбутньому. За оцінками незалежних експертів, організація цілеспрямованої боротьби з правопорушеннями, скоєними неповнолітніми особами, повинна стати одним із головних напрямків діяльності держави.

Намагаючись вирішити проблему зменшення кількості неповнолітніх злочинців, важливо врахувати обставини, які ведуть неповнолітніх вчинити злочин, а саме: умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості розвитку неповнолітнього. Відповідно до п. 5.1 «Пекінських правил» реакція на неповнолітніх правопорушників має ґрунтуватися на врахуванні не лише тяжкості правопорушення, а й особливостей їх особистості. Особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів.

Теоретичну базу дослідження склали праці вчених: Ю.А. Абросімової, К.О. Алімова, А.А. Байбарина, Н.Л. Березовської, В.М. Бурдіна, Т.О. Гончара, Я. Заєць, Ц.П. Короленка, М.М. Коченова, П. Кочергана, В.Ф. Мороза, А.М. Овчаренка, В.Н. Орлова, В.Г. Павлова, О.С. Пироженка, І.Я. Терлюка, Н.В. Тимовської, П.Л. Фріса, Ю.С. Шемчушенка, І.В. Шмарова, Н. Юзікової, Н.Г. Яковлевої, М.М. Яцишина та інші. Проте багато аспектів кримінальної відповідальності неповнолітніх залишаються недостатньо дослідженими та потребують узгодження з міжнародно-правовими актами та сучасною практикою міжнародних судових органів, особливо у сенсі гуманізації покарання та попередження злочинності неповнолітніх.

Мета кваліфікаційної роботи (проєкту) полягає в тому, щоб на основі вивчення теоретичних засад, аналізу чинного законодавства України та міжнародних правових актів, даних судової практики

визначити особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Для досягнення поставленої мети дослідження вирішувались такі **завдання**:

- охарактеризувати неповнолітню особу як особливого суб'єкта злочину;
- проаналізувати історію становлення законодавства про кримінальну відповідальність та покарання неповнолітніх;
- дослідити поняття, порядок і умови виконання покарання у виді штрафу, громадських та виправних робіт;
- дослідити поняття, порядок і умови виконання покарання у виді арешту та позбавлення волі на певний строк;
- розглянути пом'якшувальні та обтяжувальні обставини, які враховуються при призначенні покарання неповнолітнім;
- проаналізувати звільнення від покарання та відбування покарання неповнолітніх.

Об'єкт дослідження: суспільні відносини у сфері призначення та відбування кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Предмет дослідження: особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Методологічна основа кваліфікаційної роботи (проєкту). Кваліфікаційна робота (проєкт) ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, обраних з урахуванням мети та завдань дослідження, його об'єкта та предмета.

Метод системності, за допомогою якого матеріал дослідження розподілено по розділам. Метод актуалізації – для формування загальних положень та висновків здійсненого дослідження. Конкретно-пошуковий метод, за допомогою якого проводився відбір, теоретичний аналіз, синтез інформації, яка викладена у

кваліфікаційній роботі (проекті). Метод порівняння, за допомогою, якого порівнювали досвід зарубіжних країн при розгляді кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Нормативна база дослідження ґрунтується на Конституції України, міжнародних договорах, ратифікованих Верховною Радою України, чинних законах та інших нормативно-правових актах, щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Емпіричну базу дослідження становить узагальнена практика Верховного Суду, публіцистичні, довідкові видання та статистичні матеріали.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі здійснений комплексний підхід до розгляду проблеми кримінальної відповідальності неповнолітніх, на основі чого висунуто теоретико-прикладні положення, спрямовані на підвищення її ефективності. Новими і найбільш важливими з них є наступні:

- проаналізовано понятійний апарат з даної проблематики;
- здійснено аналіз причин вчинення злочину неповнолітніми особами;
- розглянуто історію становлення законодавства про кримінальну відповідальність неповнолітніх осіб;
- зроблено висновок про те, що належне правове забезпечення протидії вказаним злочинам є необхідною передумовою здійснення соціального управління в галузі громадської безпеки.

Практичне значення кваліфікаційної роботи (проекту) полягає в тому, що матеріал може бути використаний у:

- науково-дослідній сфері – для подальшого теоретичного розроблення питань кримінальної відповідальності неповнолітніх;
- правотворчості – щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх;

– навчальному процесі – як додатковий матеріал при підготовці студентами до практичних занять з кримінального права.

Апробація результатів кваліфікаційної роботи (проєкту).

Основні положення кваліфікаційної роботи (проєкту) доповідались на Другій науково-практичній конференції «Дослідження актуальних питань юридичних наук».

Публікації. Результати роботи висвітлено у тезах науково-практичної конференції: Кобзар К.В. Проблемні питання призначення покарання неповнолітнім. *«Дослідження актуальних питань юридичних наук»*. Матеріали Другої науково-практичної конференції: Миколаїв, 11-12 грудня 2020 р. Миколаїв: Видавничий дім «Гельветика», 2020.

Структура кваліфікаційної роботи (проєкту) обумовлена метою та предметом дослідження. Кваліфікаційна робота (проєкт) складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1. Неповнолітня особа як особливий суб'єкт злочину

Згідно з частиною 1 статті 2 Кримінального кодексу (далі — КК) України, підставою для застосування кримінальної відповідальності – вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що становить склад злочину, який передбачений Кримінальним кодексом України [1]. Теорія кримінального права поділяє склад злочину на такі елементи: об'єкт злочину, об'єктивна сторона злочину, суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона злочину. Якщо відсутній хоча б один з цих елементів або хоча б одна обов'язкова ознака цих елементів, то це перешкоджає притягненню особи до кримінальної відповідальності. Звичайно, всі елементи складу злочину є рівні за своїм загальним значенням, але найважливіший елемент складу злочину є суб'єкт злочину. Це пов'язано з тим, що кримінальне правопорушення неможливе без особи, яка вчинила злочин.

Частина 1 статті 18 Кримінального кодексу України зазначає, що суб'єктом кримінального правопорушення є лише фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може настати кримінальна відповідальність, відповідно до Кримінального кодексу України [1].

Виходячи з цього визначення, ми виділяємо три загальні обов'язкові ознаки предмета злочину:

1) суб'єкт злочину – це тільки фізична осудна особа. Фізична особа — це завжди людина як учасник правових відносин. Обмеження кола суб'єкту кримінального правопорушення тільки фізичними особами говорить про те, що суб'єктом кримінального

правопорушення за українським кримінальним законодавством не можуть бути юридична особа. Визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності не відповідає принципу кримінального права — особистої відповідальності особи за вчинене кримінальне правопорушення та наявності вини. Померлі особи, які перед тим вчинили злочин, тварини, предмети чи сили природи не можуть бути суб'єктом кримінального правопорушення;

2) осудність. Відповідно до статті 19 КК України, осудною є особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомити значення своїх дій та/або бездіяльності та керувати ними [1].

Осудність має два характерні їй критерії:

1) медичний (біологічний) критерій вказує на здоровий психічний стан особи (відсутність певних психічних захворювань, вади психічного розвитку тощо);

2) юридичний (психологічний) критерій - це здатність особи усвідомлювати значення своїх соціально небезпечних дій та/або бездіяльності та керувати ними.

Поняття «обмежена осудність» вперше з'явилося в КК України в 2001 р. У частині 1 статті 20 КК України зазначено, що особа, яка визнана судом обмежено осудною (яка на момент вчинення злочину, через психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії та/або бездіяльність та керувати ними) несе кримінальну відповідальність. Визнання особи обмежено осудною береться до уваги судом при призначенні покарання та може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру [1];

3) досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність згідно з українським кримінальним законодавством. У теорії кримінального права вік інтерпретують у широкому і вузькому розумінні цього слова.

Вік у широкому розумінні – це календарний період, який пройшов від народження людини до будь-якого іншого хронологічного моменту в її житті. Вік у вузькому розумінні – це календарний період психофізіологічного стану людини, який пов'язаний із соціально-психологічними, біологічними та правовими змінами та наслідками [2, с. 47].

Як зазначає Коченов М.М., поняття «вік» у кримінальному законодавстві України слід тлумачити як вказівку на кількість часу, який прожила людина. А сам фізичний вік та здатність у момент скоєння злочину регулювати свою поведінку є підставою для застосування кримінальної відповідальності [3, с. 34].

КК України не має трактування поняття «вік», а лише вказує вікові межі особи. У статті 22 КК України зазначено, що особи, які до вчинення кримінального правопорушення досягли шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності.

Особи, які вчинили кримінальні правопорушення у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за вичерпний перелік злочинів, зазначених у КК України. Ці злочини включають: умисне вбивство (статті 115-117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування із охорони громадського порядку та державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку із діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121, частина 3 статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122, частина 2 статей 345, 346, 350, 377, 398), диверсію (стаття 113), бандитизм (стаття 257),

терористичний акт (стаття 258), захоплення заручників (статті 147 та 349), зґвалтування (стаття 152), сексуальне насильство (стаття 153), крадіжку (стаття 185, частина 1 статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (стаття 187, частина 3 статей 262, 308), вимагання (статті 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (частина 2 статей 194, 347, 352, 378, частини 2 та 3 статті 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (стаття 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (стаття 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини 2, 3 статті 289), хуліганство (стаття 296) [1].

Особи віком до 14-ти років, тобто малолітні особи, не можуть бути суб'єктами злочину, оскільки вони не можуть через свій вік у достатній мірі усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними. Відповідно до частини 2 статті 6 Сімейного кодексу України малолітня особа — це дитина, яка не досягла чотирнадцяти років, а неповнолітня — це особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [4].

Неповнолітні особи — це особливі учасники суспільного життя, в силу вікових особливостей, динамічного формування моделі психологічної поведінки, недостатності життєвого досвіду. Вони потребують особливо гуманного ставлення на шляху їхнього становлення як повнолітнього громадянина. Високий рівень злочинності серед неповнолітніх - одна з найбільших проблем сучасності.

У 2016 році зафіксовано 5230 (75 особливо тяжких) злочинів, скоєних неповнолітніми, у 2017 році — 5608 (117 особливо тяжких), у 2018 році — 4750 (92 особливо тяжких злочинів), у 2019 році — 4088 [5]. Як ми бачимо, кількість злочинів, скоєних неповнолітніми, за останні чотири роки в Україні зменшилася.

Особливість неповнолітніх як спеціального суб'єкта кримінальної відповідальності, насамперед полягає у хронологічному віці, який визначає фізіологічний та психічний розвиток особистості, набуття певних знань, умінь та навичок, що дозволяє усвідомити соціальну небезпеку своїх дій та керувати ними.

Деякі вчені рекомендують переглянути положення кримінального законодавства України щодо віку кримінальної відповідальності, оскільки соціально небезпечні дії вчиняються особами, які не досягли 14-річного віку [6].

Як зазначає Павлов В.Г., «граничний вік кримінальної відповідальності повинен бути зменшений до тринадцяти років». На його думку, кримінальна відповідальність з тринадцяти років повинна застосовуватися до осіб, які вчинили вбивство, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, розбій, крадіжку, хуліганство за обтяжуючих обставин [7, с. 35].

На думку Морозова В.Ф., «віковий поріг кримінальної відповідальності слід розділити на чотири групи: діти до 11 років; підлітки 11 - 14 років; підлітки 14 - 16 років та неповнолітні 16 - 18 років» [8, с. 9].

На думку Бурдіна В.М., «діти віком до 11 років недостатньо усвідомлюють значення своїх дій і не можуть ними керувати, а тому не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Неповнолітніх у віці від 11 до 14 років притягують до відповідальності лише за вичерпним переліком злочинів за умови, що висновок експертизи підтверджує фактичний рівень розвитку їх хронологічного віку, достатній для відповідальності» [9, с.10].

У переважній більшості європейських країн загальний вік настання кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення застосовується в межах від десяти до тринадцяти років, що залежать від рівня кримінально-правової ситуації та чинних

правових традицій. У Голландії вік кримінальної відповідальності настає з 12 років, в Італії – 14 років, у Норвегії – 15 років, у Франції – 13 років, в Іспанії – 16 років тощо. Законодавством Англії закріплено найнижчу межу настання кримінальної відповідальності – 10 років, але в цій країні відбувається дискусія, щодо необхідності перегляду цього терміну. Зокрема, Мартін Бекфорд, Метью Геппольд та ряд інших закордонних вчених доводять, що дитина десяти років лише починає усвідомлювати значення своїх дій. І лише починаючи з 11 до 12 років (вік до якого пропонують підняти мінімальну вікову межу в Англії) дитина здатна усвідомлювати шкідливість своїх дій для суспільства [10].

Багато негативних чинників впливає на розвиток сучасних дітей та на формування їх психіки. До числа таких чинників, передусім, належать умови, в яких живе та розвивається дитина.

На думку Абросімової Ю.А., злочинність неповнолітніх найчастіше залежить від неналежного правового виховання молодого покоління. Значне соціальне розшарування за рівнем матеріального забезпечення, зниження рівня життя більшості населення країни, збільшення кількості неблагополучних сімей, які з втратою прибутку втрачають і моральні цінності, відсутність взаєморозуміння у сім'ї та нормальних побутових умов – все це призводить до того, що діти, бажаючи жити за принципом «як усі», намагаються досягти цього шляхом скоєння крадіжок та інших злочинів [11, с. 371].

Соціальні мережі та телебачення, що поширюють насильство та життя заради власного задоволення, справляють шкідливий вплив на неповнолітню особу. Також, проблема безпритульності та сирітства дітей негативно впливає на стан злочинності.

Такий соціальний інститут як сім'я має найбільший вплив на формування та розвиток психологічного стану неповнолітньої особи. Низький рівень прибутку сімей, відсутність постійного заробітку у

батьків є причиною неможливості надання дитині достатніх умов та рівня життя, як наслідок – подальше збільшення кількості дітей із низьким рівнем фізичного та розумового розвитку. Приділяючи багато уваги проблемі матеріального збагачення, батьки не надають своїм дітям належного виховання.

На думку Короленко Ц.П., спадковість, тобто особливості характеру неповнолітньої особи, впливає на формування та розвиток їх психологічного стану. Спадковість – основа для розвитку людини як особистості. Під спадковістю розуміють передачу від батьків до дітей певних природних якостей та психологічних особливостей. Як позитивні, так і негативні риси, які є основою для формування власних особливостей характеру конкретної особистості, можуть передаватися шляхом спадковості. Вчені довели, що дитина може успадкувати такі риси: альтруїзм, емоційну стійкість, сором'язливість і боязкість [12, с. 8].

Певною мірою можна стверджувати, що такі риси, як відчуження, агресія, прагнення до досягнень, лідерство, також можуть мати спадкове походження. Існує судження стосовно можливості передання батьками дитині схильності до певних залежностей, а також схильності до вчинення кримінальних правопорушень [10].

Неповнолітні особи в основному вчиняють корисливі, корисливо-насильницькі й насильницькі види злочинів. Злочини, вчинені неповнолітніми особами, є більш зухвалими й агресивними у порівнянні із загальною злочинністю. Злочинність серед неповнолітніх має зазвичай груповий характер. Особливо поширеними мотивами злочинів, що вчиняють неповнолітні особи, є користь - 93% та помста - 5%, тоді як вражає і зовнішня безмотивність скоєних діянь - 2% [13, с. 8].

Таким чином, кримінальне законодавство, яке регламентує особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб,

потребує подальшого вдосконалення та доопрацювання. Встановлюючи ці особливості, законодавець передбачив, що норми кримінального законодавства повинні враховувати вікові, соціально-психологічні, психофізичні та інші особливості розвитку неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Труднощі в досягненні цих завдань зумовлені віковими соціально-психологічними рисами неповнолітніх осіб. Насамперед, під час удосконалення норм кримінального права має бути враховано такі характеристики: незрілість мислення; недостатність соціального досвіду; нестабільність психіки; підвищена емоційність; підвищена навіюваність та само навіюваність; схильність до фантазій тощо.

1.2. Історія становлення законодавства про кримінальну відповідальність та покарання неповнолітніх

Пріоритетним напрямом діяльності правоохоронних органів нашої держави є боротьба зі злочинністю, яку вчиняють як повнолітні, так і неповнолітні особи. Але особлива увага приділяється боротьбі зі злочинністю неповнолітніх осіб, через те, що неповнолітні - це особлива категорія громадян у спільноті. У період побудови демократичної правової держави та загальної гуманізації виконання покарань, у тому числі стосовно неповнолітніх осіб, передусім необхідно розглянути стадії становлення історії виникнення та розвитку інституту кримінальної відповідальності та інституту виконання кримінальних покарань стосовно неповнолітніх злочинців з ціллю можливого подальшого його реформування та гуманізації.

Здійснюючи аналіз процесу становлення кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх осіб, слід визначитися з періодизацією такого процесу.

На думку Гончара Т.О., кримінальне законодавство України складається з таких етапів:

- 1) давньоруське світське законодавство;
- 2) кримінальне законодавство Російської імперії (з другої половини XVII до початку XX ст.);
- 3) кримінальне законодавство СРСР та УСРР (з початку 20-х до середини 30-х років XX ст.);
- 4) кримінальне законодавство СРСР та УРСР (з середини 30-х до кінця 50-х років XX ст.);
- 5) кримінальне законодавство УРСР з початку 60-х років до прийняття Кримінального кодексу України 2001 року [14, с. 13-14].

На світські та церковні поділялися нормативні акти, що містили кримінально-правові норми та діяли на території Київської Русі. До світських актів можна віднести договори Русі з Візантією та германськими племенами, устави князів Київської Русі, а також основний правовий документ того часу – «Руську Правду», а до церковних – церковні устави та «Кормчу книгу».

У XI – XII ст. з'являються перші згадки про кримінальну відповідальність неповнолітніх у державі Київська Русь у збірці стародавнього руського права - «Руська Правда». На думку деяких науковців, у «Руській Правді» не зазначено про вікові обмеження кримінальної відповідальності, а інші науковці вважають, що в «Руській Правді» та в інших джерелах права Київської Русі відсутні норми, які стосуються вікового цензу для суб'єктів злочину [15, с. 4 – 5].

Але з цими твердженнями науковців слід погодитись частково, тому що в деяких джерелах права Київської Русі були присутні певні

згадки про вік особи, яка вчинила злочин. Згадка про вік особи, яка вчинила злочин міститься передусім у «Руській Правді». «До осіб, які не досягли 12 років, могли бути застосовані різні кримінальні покарання на рівні з дорослими» зазначено в Уставі Ярослава. Але покарання у вигляді смертної кари не могло застосовуватись до цих осіб. Проте замість неї призначалося інше покарання [16, с. 29].

Більш детально про кримінальну відповідальність стосовно неповнолітніх осіб тогочасної України, яка входила до складу Російської імперії, згадується в нормах Соборного Укладення 1649 року. В законодавстві того часу вік, з якого настає кримінальна відповідальність, не був визначений. Це було зроблено в доповненнях до Укладення в 1669 році, в якому вказувався вік сім років при визначенні покарання за вбивство, але одночасно підкреслювалася незрілість осіб віком до 15 років. Батьки могли карати своїх дітей різками, а в кінці XVIII ст. батькам дозволялося віддавати своїх непокірливих дітей до гамівних будинків у найм на строк до п'яти років.

У 1715 році був прийнятий Військовий артикул, в якому зазначалось, що неповнолітні виступають спеціальним суб'єктом кримінальної відповідальності та покарання.

У 1743 році був підготовлений збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ». Відповідно до глави 20 артикулу 44 пункту 7 «Прав, за якими судиться малоросійський народ», малолітні та неповнолітні, тобто особи чоловічої статі в 16 років, а жіночої в 13 років або в менших роках за вчинення вбивства, заподіяння поранення або вчинення будь-якого іншого злочину, за що передбачена смертна кара, від кари звільнялися. До них суд на свій розсуд повинен був застосувати покарання різками, а батьки або опікуни – відшкодувати завдані збитки з майна неповнолітнього в подвійному розмірі. У разі

відсутності майна, неповнолітніх віддавали потерпілим на вислугу [17, с. 383].

Указ Катерини II від 26 червня 1765 року помітно вплинув на розвиток кримінальної відповідальності та виконання покарань стосовно неповнолітніх злочинців. В указі зазначалося, що осіб, які не досягли 17 років та скоїли тяжкі насильницькі злочини, треба доставляти до Сенату для вирішення міри їх провини та призначення покарання, а малолітніх осіб віком від 10 до 15 років, які вчинили кримінальне правопорушення, слід карати різками. В Указі від 26 червня 1765 року зазначалося, що особи, які не досягли десятирічного віку, не підлягали кримінальній відповідальності взагалі [18, с. 257].

В Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року зазначається, що не підлягають покаранню особи, віком до 7 років, оскільки вони не мають «достатнього розуміння про свої діяння», і тому, їх віддавали батькам для перевиховання. Це стосувалося і дітей віком від 7 до 10 років. Відповідно до Уложення, кримінальна відповідальність наставала з 10 років. Покарання пом'якшувалося неповнолітнім злочинцям у віці від 10 до 14 років. Неосудних неповнолітніх осіб, як і дітей віком від 7 до 10 років, віддавали батькам або іншим близьким людям на перевиховання [19, с. 201 – 202]. Неповнолітні особи могли бути направлені у виховно-виправні установи для неповнолітніх, якщо вчинили злочин у віці від 14 до 17 років або закон передбачав покарання не нижче тюремного утримання. Також законодавство того часу передбачало направлення неповнолітньої особи для виправлення в монастир.

Законодавство того часу передбачало обставини, що зменшували відповідальність неповнолітньої особи. Якщо неповнолітню особу в злочин втягнули повнолітні особи, то суд мав право знизити покарання неповнолітньому.

В Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року зазначалося, що термін перебування у виправно-виховній установі закінчувався з досягненням віку 21 року. Проте, пізніше граничний термін перебування неповнолітніх злочинців у виправно-виховних установах був знижений до 18 років. Неповнолітніх злочинців адміністрація колонії або притулку могла звільнити від відбування покарання умовно на термін до шести місяців, але при встановленні «незадовільної поведінки» звільнений повертався назад [17, с. 257].

Закон «Про виправні притулки» від 5 грудня 1866 року зробив істотний внесок у розвиток системи призначення та виконання покарань стосовно неповнолітніх осіб. У цьому Законі зазначалося, що «поміщення у виправні притулки не є покаранням та належить до заходів примусового виховання».

У Кримінальному укладенні 1903 року, як і раніше, вирізняли три вікові групи неповнолітніх: від 10 до 14 років, від 14 до 17 років та від 17 до 21 року. До перших двох груп неповнолітніх встановлювалась можливість заміни належного за законом покарання заходами примусового виховання або його пом'якшення. Відповідно до Кримінального уложення 1903 року діти віком до 10 років визнавались неосудними, а неповнолітні від 10 до 17 років могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності лише, якщо було встановлено, що вони під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлювали значення своїх дій та могли керувати ними [20].

З 1910 року на території Російської імперії почали функціонувати ювенальні суди. Вперше на території сучасної України вони з'явилися у Києві, Одесі, Харкові, Миколаєві тощо. Справи щодо неповнолітніх розглядалися в спрощеному порядку. Судові засідання були закриті. Службовці цих судів повинні були мати не тільки юридичну освіту, але й розумітися в соціально-педагогічних

особливостях неповнолітніх осіб. Міровий суддя також міг розглядати справи стосовно неповнолітніх злочинців. За рішенням такого судді дванадцятирічного хлопчика за крадіжку годинника було засуджено до трьох місяців позбавлення волі з відбуванням покарання у в'язниці [21, с. 60].

Як свідчить історія, в той історичний період кількість злочинів, вчинених неповнолітніми особами, посилювалась великими темпами, а це, у свою чергу, супроводжувалось збільшенням установ виконання покарань. На початку 1917 року в системі Головного тюремного управління діяло 57 притулків та колоній, в яких перебували 2570 вихованців [22, с. 57]. Такі покарання як поміщення в карцер, позбавлення права на побачення з родичами та близькими людьми не могли бути застосовані до неповнолітніх засуджених.

У радянський період (1917–1991 роки) сфера кримінально-правового впливу зазнала істотних змін, тому простежується новий підхід до встановлення віку, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності.

Законодавство Радянської влади, що регламентувало кримінальну відповідальність та покарання неповнолітніх осіб, було направлено на гуманізацію заходів кримінально-правового впливу. Вперше було зроблено спробу скасувати підсудність загальним судам та тюремне ув'язнення неповнолітніх злочинців. У Декреті РНК РРФСР «Про комісії для неповнолітніх» від 14 січня 1918 року, було зазначено нові принципи боротьби зі злочинністю неповнолітніх та відмінено кримінальну відповідальність осіб до 17 років. Це призвело до звільнення із в'язниць та інших місць ув'язнення всіх неповнолітніх засуджених, які утримувалися в них. Одночасно розпочалася реорганізація та створення нових виправних закладів для неповнолітніх злочинців, через те, що виправні заклади царської Росії не виконували основної мети призначення покарання, а саме: не

виправляли неповнолітніх злочинців, а навпаки, більш морально псували їх.

Перший Кримінальний кодекс УСРР було прийнято 23 серпня 1922 року. Протягом подальших років кримінальне законодавство регулювалося не тільки КК, а й різноманітними підзаконними актами.

Положення КК УСРР 1922 року та 1927 року певною мірою були аналогічні. Зокрема, в цих двох кодифікованих актах аналогічними були такі положення:

1) не могли бути суб'єктами злочину особи до 14 років, але до них могли застосовуватися заходи медико-виховного характеру;

2) обов'язкове пом'якшення покарання неповнолітнім злочинцям - наполовину у віці від 14 до 16 років, а неповнолітнім у віці від 16 до 18 років – на третину;

3) до неповнолітніх не застосовувалася найвища міра покарання [15, с. 61].

Постановою Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів «Про заходи боротьби зі злочинністю неповнолітніх» від 7 квітня 1935 року, було внесено суттєві зміни у «вікову межу» кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб. У Постанові вперше було встановлено кримінальну відповідальність неповнолітніх з 12 років, за такі злочини, як крадіжка, застосування насильства, каліцтво, тілесні ушкодження, убивство чи замах на вбивство. У зв'язку із цим у КК УСРР було внесено зміни до статті 11 про можливість притягнення до кримінальної відповідальності за названі вище діяння неповнолітніх з 12-ти років [23, с. 22].

В 1958 році у СРСР були введені в дію «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік». В УСРР прийнято та введено в дію Кримінальний кодекс в 1960 році. Стаття 10 цього Кодексу передбачала, що кримінальна відповідальність настає за

загальним правилом лише з 16 років, і тільки за вичерпний перелік злочинів, які були передбачені частиною 2 статті 10, – з 14 років [24].

На думку Гончара Т., кримінальне законодавство УРСР 60-х років ХХ ст. про відповідальність та покарання неповнолітніх осіб, має такі особливості:

1) був підвищений вік, з якого наставала кримінальна відповідальність неповнолітніх осіб (на той час загальний вік, з якого наставала кримінальна відповідальність особи, було досягнення під час вчинення злочину 16 років, а за особливо тяжкі злочини кримінальна відповідальність наставала не з 12 років, а з 14 років);

2) кримінальне законодавство цього періоду орієнтувало суди передусім на застосуванні до неповнолітніх заходів виховного характеру, особливо у випадках вчинення неповнолітніми злочинів, які не становлять великої суспільної небезпеки;

3) законодавчо закріплювалося залучення громадськості до запобігання вчинення злочинів неповнолітніми особами;

4) вперше кримінальне законодавство цих років передбачало норми, які закріплювали за слідчими та судовими органами обов'язок виявляти мотиви та умови вчинення неповнолітніми злочинів та вживати заходів до ліквідації цих причин та умов тощо [14, с. 27–28].

Наступним етапом розвитку на державному рівні стало отримання у 1991 році незалежності Україною, однак на законодавчому рівні зміни відбулися лише з прийняттям 5 квітня 2001 року КК України, в якому вперше в історії розвитку інституту виконання покарань стосовно неповнолітніх осіб закріплено розділ «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» та передбачено застосування до повнолітніх як основних покарань (штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт та позбавлення волі на певний строк), так і додаткових видів покарань (штраф, позбавлення права обіймати певні посади або

займатися певною діяльністю). Що стосується кожного виду покарання, яке застосовується щодо неповнолітніх, то слід зазначити, що Кодекс передбачає порядок та умови їх призначення.

Крім того, згідно з КК України суд при винесенні вироку стосовно неповнолітнього повинен суворо дотримуватися принципів законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання, маючи на увазі, що метою покарання є його виправлення, виховання й соціальна реабілітація, а також враховувати не лише загальні засади призначення покарання, але й обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання.

Таким чином, історія становлення законодавства про кримінальну відповідальність та покарання неповнолітніх на законодавчому рівні починається з часів Київської Русі, але більш детальна регламентація відповідальності неповнолітніх та початок розвитку організації діяльності виправно-виховних закладів на території України починається з періоду перебування України у складі царської Росії. З отриманням Україною незалежності відбулося оновлення національного законодавства щодо належного визначення гарантій забезпечення прав дітей, особливо у сфері кримінально-виконавчої та іншої діяльності, пов'язаної із застосуванням державного примусу щодо неповнолітніх, які потрапили в конфлікт із законом. Нині політика держави спрямована на захист найвищої соціальної цінності людини, а саме: її життя та здоров'я, честі та гідності, недоторканності та безпеки. Зазначені положення повною мірою поширюються і на неповнолітніх, у тому числі тих, які внаслідок складних життєвих обставин вчинили протиправні діяння, а окремі з них у подальшому ізольовані від суспільства.

РОЗДІЛ 2.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1. Штраф, громадські та виправні роботи: поняття, порядок і умови виконання покарання

Відповідно до статті 98 КК України неповнолітні, визнані винними в скоєнні кримінального злочину, можуть бути піддані судом таким видам покарання: штраф; громадські роботи; виправні роботи; арешт; позбавлення волі на певний строк. Також до неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у вигляді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [1]. Перелік видів покарань визначено в статті 98 КК України і носить вичерпний характер. Інші основні й додаткові покарання не застосовуються до неповнолітніх, навіть якщо на момент розгляду справи судом вони досягли повноліття.

Традиційно найбільш м'яким видом покарання вважається штраф, який може застосовуватися як основне або додаткове покарання в системі кримінальних покарань, встановленої статтею 51 КК України.

Як зазначено в статті 53 КК України, штраф - грошове стягнення, що накладається судом у випадках і в розмірі, встановлених Особливою частиною КК України, з урахуванням положень частини 2 цієї статті [1].

Суть штрафу полягає в позбавленні неповнолітнього засудженого матеріальної вигоди, тобто даний вид покарання

встановлює певний розмір обмежень майнових прав особи, яка вчинила злочин.

Призначення штрафу - економічний вплив на свідомість неповнолітнього засудженого з метою зміни його вольових установок, негативних антигромадських мотивів поведінки. Цей вид покарання змушує неповнолітнього злочинця та інших осіб стримувати свої бажання, спонукаючи їх до скоєння протиправних дій, а також боротися із внутрішніми негативними реакціями на явища навколишньої дійсності, та замислюватися про те, що наслідки вчинення злочину можуть зачіпати власні майнові інтереси [26, с. 92]. При цьому бажано підкреслити, що штраф має і відновну функцію.

Кримінальне покарання носить персональний характер. Таким чином, Кримінальний кодекс України передбачає певні заходи щодо недопущення виплати штрафу, накладеного на неповнолітнього, його батьками або іншими особами. З цією метою Кримінальним кодексом України встановлено, що штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, яке може бути вилучено. Беручи це до уваги, суди повинні вивчити докази того, що неповнолітній має достатній дохід, кошти або майно для сплати штрафу, і вказати відповідні причини для винесеного рішення у вирок.

Відповідно до частини 2 статті 99 КК України розмір штрафу, в тому числі за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачено тільки основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, встановлюється судом залежно від тяжкості злочину і з урахуванням майнового стану неповнолітнього - до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [1].

Частина 4 статті 53 КК України говорить, що з урахуванням майнового стану особи суд може накласти штраф з розстрочкою

платежів на термін до одного року [1]. При накладенні штрафу з розстрочкою платежу засуджений зобов'язаний сплатити штраф у розмірі та строки, встановлені вироком суду. Про сплату відповідної частини штрафу засуджений повідомляє в пенітенціарну інспекцію за місцем проживання, пред'явивши документ, що підтверджує сплату відповідної частини штрафу [26].

Порядок виконання покарання у вигляді штрафу законодавчо закріплений статтею 26 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі - КВК). Засуджений зобов'язаний сплатити штраф у місячний строк з дня набрання чинності вироку суду і повідомити про це в кримінально-виконавчу інспекцію за місцем проживання, пред'явивши документ, що підтверджує сплату штрафу.

У частині 3 статті 26 КВК України відзначається, що в разі несплати засудженим штрафу протягом одного місяця після набрання вироком суду законної сили, суд за поданням кримінально-виконавчої інспекції розглядає питання про виплату несплаченої суми штрафу в розстрочку або про заміну несплаченої суми штрафу покаранням у вигляді виправних робіт або позбавленням волі відповідно до закону [26].

Відповідно до частини 3 статті 99 КК України, якщо неповнолітні не мають самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути застосоване покарання, засуджені за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачено тільки основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, може застосовуватися покарання у вигляді громадських робіт або виправних робіт [1].

Громадські роботи, згідно до частини 1 статті 56 КК України, - це виконання засудженим у вільний від роботи чи навчання час

безкоштовної суспільно корисної роботи, вид якої визначається органами місцевого самоврядування [1].

Наведемо ось такі ознаки громадських робіт:

- виконання засудженими громадських робіт здійснюється у вільний від основної роботи чи навчання час;
- громадські роботи повинні носити суспільний або громадський характер;
- корисність громадських робіт для суспільства;
- обов'язковість громадських робіт;
- безкоштовність громадських робіт.

Покарання у вигляді громадських робіт відповідає загально визнаним міжнародним стандартам поведіння із засудженими неповнолітніми, а саме: Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з позбавленням волі 1990 рік (Токійські правила); Мінімальні стандартні правила ООН щодо відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 рік), Керівні принципи ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх (Принципи Ер-Ріяда 1990 рік), Керівні принципи ООН щодо дій відносно дітей в системі кримінального правосуддя (Віденські керівні принципи 1997 рік).

У світовій практиці цей вид покарання існує досить давно. Це покарання було вперше введено в Кримінальний кодекс Швейцарії в 1971 році і застосовувалося тільки до неповнолітніх правопорушників у віці від 7 до 18 років. Пізніше громадські роботи в Швейцарії стали призначатися в якості основного покарання для неповнолітніх та в якості додаткового покарання для дорослих в деяких кантонах країни [27].

Громадські роботи як форма покарання в даний час передбачені в сучасному кримінальному законодавстві ряду зарубіжних країн. Так, в даний час громадські роботи передбачені кримінальним

законодавством Англії, Норвегії, США, Азербайджану 1999 року, Голландії 1886 року, Данії 1930 року, Республіки Білорусь 1999 року, Грузії 1999 року, Іспанії 1995 року, Казахстану 1997 року, Латвії 1998 року, Литви 2000 року, Молдови 2002 року, Франції 1992 року [28 с. 126].

Як зазначає Орлов В.Н., в даний час цей вид покарання в зарубіжному законодавстві іменується інакше. У законодавстві ряду країн (Казахстан, Киргизстан) цей вид покарання іменується «залученням до громадських робіт». Англійський законодавець у чинному Законі 1973 року «Про повноваження кримінальних судів» називає цей вид покарання «наданням безкоштовних послуг суспільству». У Кримінальному кодексі Грузії даний вид покарання отримав назву «суспільно корисна праця». У Кримінальному кодексі Молдови законодавець ухвалив, що даний вид покарання слід називати «неоплачувану працю в громадських інтересах». Литовці називають покарання у вигляді громадських робіт «публічними роботами». Кримінальний кодекс Латвії визначає досліджуваний вид покарання як «примусова праця». У Кримінальному кодексі Франції цей вид покарання називається «роботою в суспільних інтересах». Кримінальний кодекс Іспанії визначає цей вид покарання як «роботу на користь суспільства». Нарешті, в ряді зарубіжних країн (Азербайджан, Данія, Голландія, Білорусь, Норвегія) громадські роботи називають «громадськими роботами» [29, с.102].

Метою цього покарання є попередження злочинності і сприяння ресоціалізації неповнолітнього правопорушника шляхом використання примусової безкоштовної праці і виконання суспільно корисної діяльності. Громадські роботи не можуть бути джерелом поповнення бюджету і використовуються не на користь потерпілого від злочину, а в інтересах суспільства. Вони спрямовані на виховання

у неповнолітнього засудженого поваги до суспільства і громадським інтересам.

Відповідно до статті 100 КК України громадські роботи можуть бути призначені неповнолітнім у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин. Тривалість виконання цього виду покарання не може перевищувати двох годин на день [1].

Покарання у вигляді громадських робіт здійснюється за місцем проживання неповнолітнього засудженого, а контроль за виконанням покарання покладається на уповноважений орган пробації.

Рішення суду про призначення покарання у вигляді громадських робіт підлягає виконанню не пізніше десяти днів з дня набрання законної сили рішенням суду або заяви про його виконання.

Засуджені до покарання у вигляді громадських робіт повинні:

- дотримуватися порядку і умови відбування покарання, встановлені відповідно до закону;
- сумлінно ставитися до роботи;
- працювати на передбачених для них об'єктах і виконувати роботу у встановлені судом терміни;
- повідомляти в уповноважений орган пробації про зміну місця проживання;
- з'являтися до уповноваженого органу пробації [26].

Позитивні сторони цього покарання наступні:

- дане покарання, незважаючи на гадану на перший погляд м'якість, не призводить до збільшення рецидивів, а, навпаки, робить його набагато нижче, ніж у осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі;
- в процесі відбування покарання неповнолітній, який вчинив злочин, залучається до праці, набуває різні трудові навички, спілкується з законослухняними людьми, що позитивно впливає на його виправлення;

- неповнолітній засуджений при виконанні громадських робіт своєю працею приносить користь суспільству і громадським інтересам, а безкоштовне виконання цієї роботи викликає почуття ущемлення, що, в свою чергу, змушує правопорушника задуматися над своїми злочинними діями;

- державі не потрібно витратити великі гроші на виконання такого покарання, як, наприклад, це відбувається під час виконання вироку про позбавлення волі, кошти з бюджету виділяються тільки органам, які контролюють хід виконання цього покарання [30, с. 849 - 850].

До неповнолітніх застосовується такий вид покарання, як виправні роботи.

За словами Галіакбарова Р.Р., виправні роботи - це міра покарання, суть якої полягає в примусі засудженого до роботи протягом терміну, зазначеного у вироку, з вирахуванням певної частини заробітку в дохід держави [31, с. 292].

Як зазначає Погосян Т.Ю., виправні роботи - це залучення засудженого до роботи з утриманням певної частини його заробітку в дохід держави [31, с. 335]. Автор не акцентує увагу на їх важливі особливості - бути мірою покарання, державним примусом, що, як видно, навряд чи логічно і виправдано з точки зору доктрини кримінального права по відношенню до теорії покарання.

На думку Леонтьєва Б.М., змістовною стороною виправних робіт без позбавлення волі є те, що засуджений до цього покарання відчуває виправно-трудоий і виховний вплив переважно на попередньому місці роботи і завжди за місцем проживання без ізоляції від суспільства [31, с. 225].

Познишев С.В. і Ісаєв М.М. говорять про те, що виправні роботи - це «майнові стягнення», які є «замаскованим штрафом» [32].

Тадевосян В.С. також висловив думку, що «виправні роботи - це щось середнє між штрафом і умовним покаранням» [33].

А на думку Меньшагіна В.Д., виправні роботи є «прихованим штрафом, що стягуються в розстрочку», оскільки це більш м'яка форма штрафу: відповідна сума не виплачується відразу засудженими [34].

Відповідно до частини 1 статті 57 КК України покарання у вигляді виправних робіт встановлюється на строк від шести місяців до двох років і відбувається за місцем роботи засудженого. З розміру заробітку засудженого до виправних робіт в дохід держави проводиться відрахування в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків [1]. Виправні роботи - це основний вид покарання, що обмежує право засудженого на зміну роботи, підвищення по службі, позбавлення частини його заробітної плати.

Відповідно до частини 2 статті 100 Кримінального кодексу України, виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року [1]. З заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, відрахування на користь держави здійснюється в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків.

У певних випадках законом передбачена можливість заміни виправних робіт штрафом в розмірі трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, встановлених законом за один місяць виправних робіт, особам, які стали непрацездатними після постановлення вироку суду. Разом з тим, виправні роботи можуть бути призначені судом в обмін на несплачену суму штрафу, якщо призначене більш м'яке покарання, ніж передбачено законом.

Стаття 41 КВК України говорить, що покарання у вигляді виправних робіт відбувається на підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності за місцем роботи засудженого і здійснюється на базі нього [26].

Рішення суду у вигляді виправних робіт виконується не пізніше десяти днів з дня набрання законної сили або звернення його до виконання.

У період відбування покарання засудженим забороняється звільнитися з роботи за власним бажанням без дозволу уповноваженого органу пробації. Дозвіл на звільнення може бути видано після перевірки дійсності заяви засудженого та за наявності довідки з нового місця роботи про можливість його працевлаштування.

Особам, засудженим до покарання у вигляді виправних робіт, надається щорічна відпустка, час якої не зараховується до строку відбування покарання. Час відбування покарання у вигляді виправних робіт зараховується до загального трудового стажу.

Засудженим забороняється виїзд з України без згоди уповноваженого органу пробації [26].

Згідно частини 2 статті 43 КВК України, час, протягом якого засуджений не працював з поважних причин і відповідно до закону зберігав заробітну плату, а також час, коли засуджений не був забезпечений роботою на підприємстві, в установі, організації і час, протягом якого засуджений перебував на обліку в державній службі зайнятості і йому було надано статус безробітного зараховується у строк відбування покарання [26].

Таким чином, до кримінальної відповідальності притягуються особи, які досягли до вчинення злочину 16 років. Але за деякі злочини, конкретно зазначені в Кримінальному кодексі України, кримінальна відповідальність може настати з 14 років. Такі види

відповідальності, як штрафи, громадські роботи та виправні роботи поширюються на неповнолітніх. Це більш м'які покарання, не пов'язані з позбавленням волі. Штраф - найм'якший вид кримінального покарання, грошове стягнення, яке полягає в стягненні з засудженого певної суми грошей в якості доходу державі. Громадські роботи – примус в кримінальному покаранні, який полягає у виконанні засудженими безкоштовної суспільно корисної роботи у вільний від роботи чи навчання час, вид якої визначається місцевою владою, а виправні роботи - це вид кримінального покарання, що полягає в роботі правопорушника, за місцем роботи з певними відрахуваннями в дохід держави.

2.2. Арешт та позбавлення волі на певний строк: поняття, порядок і умови виконання покарання

Відповідно до статті 50 КК України, покарання - міра державного примусу, що застосовується від імені держави вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, передбачених законом.

Покарання направлено не тільки на обмеження прав, але і виправлення засуджених, а також на запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами [1]. Згідно зі статтею 98 КК України, суд може застосувати такі види покарань, як арешт і позбавлення волі на певний строк до неповнолітніх, визнаних винним у вчиненні кримінального правопорушення. Це вже більш суворі види покарання.

Арешт - один з видів кримінального покарання, передбачений сучасним кримінальним законодавством ряду зарубіжних країн.

Арешт як вид кримінального покарання неповнолітніх передбачений Кримінальним кодексом Білорусі, Кримінальним кодексом Грузії, Кримінальним кодексом Казахстану, Кримінальним кодексом Киргизстану, Кримінальним кодексом Латвії та Кримінальним кодексом Литви. Кримінальний кодекс Швейцарії допускає можливість застосування так званого «шкільного арешту» від одного до шести робочих днів з неповним робочим днем, які законодавець називає дисциплінарним покаранням, щодо дитини, яка досягла семи років, але ще не досягла п'ятнадцяти років. Згідно з Кримінальним кодексом деяких зарубіжних країн, арешт застосовується лише до неповнолітніх чоловіків. На цю обставину вказується в Кримінальному кодексі Білорусі, Кримінальному кодексі Грузії, Кримінальному кодексі Таджикистану [35, с. 189].

Аналіз історичної літератури і документів показав, що арешт застосовувався ще за часів литовських статутів на західних територіях сучасної України. Більш широке поширення він отримав з середини XIX ст. на східних територіях, що входили до складу Російської імперії. Саме тоді, під час правління Петра I, арешт з'явився в Імператорських військових статтях. Однак, як показують історичні джерела, в цей період в цілому ефективність затримання була досить низькою, що було пов'язано з поганим матеріально-технічним забезпеченням і досить низьким рівнем правового регулювання. У радянський період арешт був замінений короткостроковим позбавленням волі, а його нове введення в якості міри покарання сталося в 2001 році з прийняттям Кримінального кодексу України [36, с. 73].

Стаття 101 КК України говорить, що арешт полягає в утриманні неповнолітнього, який досяг на момент вироку 16 років, в ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від 15 до 45 діб [1].

За своєю правовою природою арешт є різновидом короткострокового позбавлення волі, що полягає в ізоляції засудженого від суспільства. Така ізоляція засудженого поєднується з застосуванням до нього обмежень, спеціально передбачених режимом відбування цього покарання, а також із застосуванням заходів виховного впливу.

Неповнолітні повинні відбувати арешт окремо від повнолітніх засуджених. У порівнянні з дорослими засудженими, термін затримання неповнолітніх був значно скорочений - в два рази менше.

Арешт призначається неповнолітнім, які досягли на момент винесення вироку 16-річного віку. Злочин, за який призначений арешт, може бути вчинений і до досягнення 16-річного віку. Досягнення повноліття в період відбування арешту не є підставою для зміни терміну арешту в порівнянні з терміном, обмеженим статтею 101 КК України.

Чинне законодавство передбачає, що єдиним видом пенітенціарних установ, в яких неповнолітні відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, є виховні колонії. Більш того, в установах цього типу відбувають покарання лише особи, які не досягли вісімнадцятирічного віку на момент вступу вироку в силу. Особи, які вчинили злочин у неповнолітньому віці і досягли повноліття до вступу вироку в законну силу, направляються в виправні колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання [37].

Виховні колонії - це установи, в яких неповнолітні засуджені відбувають покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк [38]. Метою виховної колонії є виправлення і ресоціалізація неповнолітнього засудженого.

Відповідно до статті 6 КК України, виправлення засудженого - це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у ньому готовність до самокерованої законослухняної

поведінки, а ресоціалізація - це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, його повернення до самостійного загальноприйнятого соціальної та соціально-правового життя в суспільстві [26].

Кількість засуджених в 2019 році, що відбувають покарання у виховних колоніях склала 88 осіб (рік тому - 126), з них 42 людини молодше 18 років (рік тому - 65 осіб) [39].

Згідно зі статтею 143 КВК України у виховних колоніях засуджені мають право:

- витратити для придбання продуктів харчування, одягу, взуття, білизни та предметів першої потреби гроші, зароблені у виправній колонії, одержані за переказами, за рахунок пенсії та іншого доходу, без обмеження їх обсягу;

- отримувати короткострокові побачення без обмежень і одне довгострокове побачення щомісяця;

- здобути середню освіту безкоштовно;

- при сумлінній поведінці і ставленні до роботи і навчання, після відбуття не менше однієї четвертої строку покарання засуджені мають право на поліпшення умов тримання під вартою і можуть бути допущені за наказом начальника колонії на однократне отримання кожні три місяці короткочасної прогулянки поза межами виховної колонії [26].

У зв'язку з цим адміністрація колонії несе відповідальність за правильну оцінку поведінки засудженого, його ставлення до роботи і навчання. У таких випадках допустимо формальний підхід, але необхідний комплексний облік об'єктивних даних, що характеризують поведінку засудженого в їх сукупності.

За сумлінну поведінку і ставлення до роботи і навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій і освітньої діяльності до

неповнолітніх засуджених можуть застосовуватися такі заходи заохочення:

- подяка;
- дострокове зняття раніше накладеного штрафу;
- нагородження почесною грамотою;
- привласнення почесного звання «Кращий з поведінки», «Активний учасник самодіяльності» тощо;
- виплата грошової премії;
- нагородження подарунком;
- перевод в поліпшені умови утримання;
- надання дозволу на виїзд за межі колонії з метою відвідування родичів на термін до семи днів засудженим, які тримаються в установах соціальної реабілітації виправних колоній з мінімальним рівнем безпеки із загальними умовами тримання і середнім рівнем безпеки;
- надання додаткового короткострокового або довгострокового побачення;
- дозвіл додатково витратити гроші на придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності в розмірі до п'ятдесяти відсотків мінімальної заробітної плати;
- збільшення тривалості прогулянки засуджених, які утримуються в зонах посиленого контролю колоній і камерах виправних колоній максимального рівня безпеки - до двох годин;
- надання права відвідування культурно-розважальних і спортивних заходів за межами виховної колонії в супроводі працівників колонії;
- надання права покинути виховну колонію в супроводі батьків або інших близьких родичів.

Термін виходу з колонії встановлюється керівником колонії, але не може перевищувати восьми годин. Забороняється відвідування

культурних, розважальних і спортивних заходів за межами колонії, які проводяться після 20 години [26].

За порушення встановленого порядку і умов відбування покарання до неповнолітніх засуджених можуть бути застосовані наступні заходи покарання: попередження; докір; сувора догана; скасування поліпшених умов тримання, передбачених КВК України; поміщення в карцер на строк до 5 діб з виведенням на навчання або роботу або без такого.

При накладенні стягнення беруться до уваги причини, обставини і мотиви порушення, поведінка засудженого перед вчиненням правопорушення, кількість і характер раніше накладених стягнень, а також пояснення засудженого по суті правопорушення.

Покарання повинні відповідати тяжкості і характеру правопорушення засудженого. За кілька правопорушень, скоєних одночасно, призначається одне покарання.

Якщо протягом 6 місяців з дня відбуття покарання до засудженого не буде застосовано нове стягнення, він визнається таким, що не має стягнення. При накладенні стягнення на засудженого адміністрація колонії надає йому можливість у встановленому порядку повідомити близьких родичів, юриста або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право забезпечити юридичну допомогу особисто або від імені юридичної особи [37].

Відповідно до статті 147 КВК України засуджені, які досягли 18-річного віку, переводяться із виховної колонії для подальшого відбування покарання у виправні колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання.

Питання про переведення засудженого, який досяг 18-річного віку, з виховної колонії до виправної колонії вирішується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в галузі виконання кримінальних покарань, за рішенням

педагогічної ради та рекомендаціями начальника виховної колонії, погодженим із службою у справах дітей [26].

З метою закріплення результатів виправлення, завершення загальної освіти або професійного навчання засуджені, які досягли 18-річного віку, можуть бути залишені у виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше, ніж до досягнення двадцяти дворічного віку. [26]. Зазначена норма реалізує принцип, згідно з яким засуджені відбувають покарання у вигляді позбавлення волі весь термін покарання, як правило, в одній установі.

Встановлені законом підстави для залишення таких засуджених після досягнення вісімнадцятирічного віку у виховній колонії з урахуванням відносно коротких термінів покарання зазвичай призначаються неповнолітнім, а також дають можливість застосування до них умовно-дострокового звільнення, дозволяють практично реалізувати цей принцип щодо значної кількості засуджених, які утримуються в освітніх установах колонії.

Стаття 149 КВК України відзначає, що в цілях сприяння адміністрації виховної колонії з організації виховного процесу та зміцненні матеріально-технічної бази колонії, здійснення громадського контролю та оцінки рівня дотримання прав людини, вирішення питань соціального захисту засуджених, трудові і побутові умови осіб, звільнених в виховних колоніях, створюється опікунська рада з представників органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських організацій.

З метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених і надання допомоги адміністрації виховної колонії при відділеннях соціально-психологічної служби створюються батьківські комітети. Діяльність батьківського комітету регулюється положенням, яке затверджується начальником виховної колонії [26].

Батьківський комітет - дорадчий орган, який формується на підставі статті 149 КВК України з метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених і надання допомоги адміністрації виховної колонії в питаннях взаємодії з сім'ями засуджених для закріплення результатів їх виправлення, а також для надання допомоги дітям-сиротам, особам, позбавленим батьківського піклування, та засудженим, які втратили суспільно корисні зв'язки. Рішення про створення батьківського комітету, його кількісний склад приймається на загальних батьківських зборах [37].

Неповнолітні військовослужбовці (наприклад, курсанти військових навчальних закладів) відбувають затримання на гауптвахті.

Позбавлення волі на певний строк - найсуворіше покарання в системі покарання, яке може застосовуватися до неповнолітніх. Його слід призначати, коли, на думку суду, всі інші, більш м'які покарання не дозволяють досягти мети кримінального покарання.

Стаття 102 КК України говорить, що покарання у вигляді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, крім особливо тяжкого злочину, який поєднаний з умисним позбавленням життя людини, - на строк до п'ятнадцяти років. Неповнолітні засуджені до позбавлення волі відбувають покарання у спеціальних навчальних закладах.

Неповнолітньому призначається покарання у вигляді позбавлення волі:

- за дрібні злочини - на строк не більше 4 років
- за тяжкий злочин - на строк не більше 7 років
- за особливо тяжкий злочин - на строк не більше 10 років
- за особливо тяжкий злочин, який поєднується з умисним позбавленням життя людини - на строк до 15 років [1].

Арешт від покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк відрізняється наступними особливостями:

- інше коло осіб, до яких повинен застосовуватися арешт і позбавлення волі на певний строк;
- за вчинення злочинів різного ступеня тяжкості передбачений арешт і позбавлення волі;
- різні установи для відбування покарання й інший режим [40].

Перші згадки про покарання у вигляді позбавлення волі відносяться до 4 тисячоліття до нашої ери. Ще в Давньому Римі, з легендарних часів Сервія Тулія, існувала підземна в'язниця Тулліан або Мамертинська в'язниця, в якій величезну кількість християн померло від інфекційних захворювань. В'язниця призначалася для державних злочинців, військовополонених правителів і т. д.

Однак деякі історики і правознавці вважають, що перші згадки про позбавлення волі як вид покарання і місця його виконання з'явилися в середині 4-го тисячоліття до нашої ери. Наприклад, в Давньому Єгипті на підставі указу фараона Рамзеса I для хабарників передбачалися каторжні роботи. Відповідно до законів XII таблиць, кредитор міг скувати боржника в кайдани в домашніх умовах і утримувати його протягом 60 днів, після чого боржник був або проданий в рабство, або убитий, тобто дозволялося виконання даного виду покарання не тільки в державних установах, але і в приватних [41, с. 235].

На вітчизняних теренах тюремне ув'язнення стало відомо набагато пізніше. Вперше про санкції у вигляді позбавлення волі за звірства згадується в одному з найвідоміших пам'ятників права – «Руській Правді». Однак є всі підстави припускати, що ця практика існувала набагато раніше, а потім, в XII-XIII століттях, знайшла відображення в законодавстві. З цього приводу в літературі зазначається, що термін «покарання» в «Руській правді» в усіх її

редакціях не зустрічається, замість нього використовувалися інші терміни, а саме: «кара» і «помста» [42, с. 52].

Як зазначає Гернета М.Н., в деяких зарубіжних країнах термін «позбавлення волі» відсутній. Наприклад, в Кримінальному кодексі Словенії є терміни: «суворе позбавлення волі», «обмеження громадянських прав» та тощо. В Кримінальному кодексі Угорщини - «позбавлення свободи», в Кримінальному кодексі Франції - «поміщення під варту». Термін «позбавлення волі» був відсутній в дореволюційному кримінальному законодавстві Росії, а значить, і України [43, с. 321].

За словами Дементьєва С.І., основним елементом позбавлення волі є ізоляція правопорушника від сім'ї, середовища і колективу, в якому він перебував, і його тримання в установі особливого режиму. При цьому позбавлення волі не тягне за собою повну ізоляцію засудженого від суспільства. Ізоляція виражається в обмеженні свободи пересування і спілкування з іншими людьми, а з посиленням режиму ізоляція - посилюється [44, с. 65].

Як зазначає Тимовська Н.В., що законодавство визначає позбавлення волі по-різному: затримання, позбавлення волі, позбавлення свободи і т. д. У той же час поняття позбавлення волі є загальним для всіх названих форм державного примусу. Однак при різних формах позбавлення волі кожна з них має свої об'єктивні властивості, а саме:

- це виняткова міра, реакція держави на антигромадську поведінку людини, яка застосовується тільки від імені держави в зв'язку з незаконними, небезпечними для суспільства діями громадянина у вигляді затримання, запобіжного заходу або покарання;

- вказане покарання передбачає поміщення особи в відведені для цього заклади з особливим режимом;

- даний примус встановлюється законами і підзаконними актами, що регулюють форми позбавлення волі, умови і порядок застосування цього заходу, а також компетенцію органів влади, якими воно здійснюється;

- позбавлення волі здійснюється тільки за допомогою правоохоронних дій (вироку, постанови суду, протоколу або постанови органу дізнання, слідчого, прокурора)

- дана міра забезпечується примусом, владою держави і передбачає підпорядкування засуджених законним діям адміністрації місць позбавлення волі [45, с.164].

Таким чином, законодавство України також включає в систему покарань найбільш суворе покарання, яке може застосовуватися до неповнолітніх. Арешт - тримання неповнолітнього, який досяг на момент вироку шістнадцяти років, в ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти днів. Арешт не поширюється на осіб віком до 16 років і це є лише основним покаранням. Позбавлення волі на певний строк - кримінальне покарання в Україні, яке полягає в ізоляції засудженого від суспільства та поміщення його до виправної установи.

РОЗДІЛ 3.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІМ

3.1. Пом'якшуючі і обтяжуючі обставини, які враховуються при призначенні покарання неповнолітнім

Призначення покарання - це завершальний етап процесу обрання судом при винесенні обвинувального вироку конкретного виду та міри кримінально-правового впливу на суб'єкт злочину. Обрання судом виду і міри покарання є оціночною діяльністю, яка потребує високої кваліфікації і великого досвіду роботи, особливо коли покарання призначається неповнолітньому.

При призначенні покарання суд повинен враховувати пом'якшувальні і обтяжувальні обставини. Обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання є факторами, що стосуються особистості злочинця і вчиненого ним злочину, які відповідно зменшують або збільшують соціальну небезпеку злочину і злочинця, а також ступінь його відповідальності.

Аналізуючи правову природу обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, Дудоров О.О. зазначає, що пом'якшуючі і обтяжуючі обставини призначені для судового розсуду і, будучи підставою для призначення більш суворого або менш суворого покарання, підлягають встановленню і обліку по кожній кримінальній справі при винесенні вироку [46, с. 205].

Обставинами, що пом'якшують покарання є певні чинники, що знижують суспільно небезпечний рівень злочинності і особистість злочинця.

Відповідно до статті 66 КК України при призначенні покарання пом'якшуючими обставинами є:

1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;

2) добровільне відшкодування заподіяної шкоди або усунення заподіяної шкоди;

2-1) надання медичної або іншої допомоги потерпілому одразу після скоєння злочину;

3) вчинення злочину неповнолітнім;

4) вчинення злочину жінкою в стані вагітності;

5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;

6) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або у зв'язку з матеріальною, службовою або іншою залежністю;

7) вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного емоційного розладу, викликаного жорстоким поведінням або приниженням честі і гідності особистості, а також при наявності системного характеру такої поведінки з боку потерпілого;

8) вчинення злочину, лише в межах крайньої необхідності;

9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, суміщеної за вчинення кримінальних злочинів у випадках, передбачених Кримінальним Кодексом України [1].

При призначенні покарання суд може визнати пом'якшуючими й інші обставини, не зазначені вище.

При призначенні покарання неповнолітньому підсудному відповідно до статті 103 КК України, крім обставин, передбачених статтями 65 - 67 КК України, необхідно враховувати умови життя і виховання неповнолітнього, вплив на нього дорослих, рівень розвитку та інші характеристики його особистості [47, с. 381].

Розглянемо такий тип обставин, які пом'якшують покарання у вигляді з'явлення із зізнанням, щирого каяття або активного сприяння розкриттю кримінального злочину.

З'явлення із зізнанням, щире каяття, активне сприяння в розкритті злочину - це три незалежних обставини, що пом'якшують покарання, тісно пов'язаних між собою. Однак якщо з'явлення може мати місце тільки тоді, коли особа набуває статусу підозрюваного чи обвинуваченого, то щире каяття та активне сприяння в розкритті злочину можливо і на інших етапах кримінального процесу.

Крім того, явка з повинною може бути викликана не щирим каяттям людини, а іншими мотивами, наприклад, коли людина вважає свою злочинну поведінку єдино правильним і можливим в ситуації, що склалася на момент скоєння злочину. Особа, що з'явилася із зізнанням, також може відмовитися від сприяння в розкритті вчиненого ним злочину, але це не може знизити юридичне значення явки із зізнанням, оскільки сам факт добровільної передачі себе правоохоронним органам свідчить про зменшення ступеня суспільної небезпеки людини [48, с. 381].

У науковій літературі ведуться дискусії про те, чи є з'явлення із зізнанням, коли слідчим органам вже відомо про факт скоєння злочину або навіть встановлено особу, яка його вчинила, але його ще немає.

За словами Кругликова Л.Л., «з'явлення із зізнанням відбудеться і в тому випадку, якщо слідчим органам стане відомо про факт скоєння злочину і встановлено особу, яка його вчинила, і якщо місцезнаходження цієї особи є відомо, але поки не затриманий в якості підозрюваного» [49, с.10].

За словами Щерби С.П., «з'явлення із зізнанням відбудеться також тоді, коли людина дізнається про своє викриття, переходується від слідства і суду, а за наявності реальної можливості уникнути

кримінальної відповідальності передає себе в руки правосуддя. Оскільки явка з повинною - це добровільна передача себе правоохоронним органам при наявності можливості ухилитися від слідства і суду» [50, с.19].

Але на думку Становського М.Н., «не можна визнати обставиною, яка пом'якшує покарання, з'явлення із зізнанням у випадках, коли винний заявляє про скоєний ним злочин, знаючи про своє викриття» [51, с.227].

Закон не встановлює, куди саме особа повинна звернутися з повинною, щоб воно було визнано пом'якшувальною обставиною. Більшість авторів вважають, що це повинні бути органи дізнання, досудового розслідування, прокуратура, суд.

Щире розкаяння засновано на належній критичній оцінці людиною своєї протиправної поведінки і характеризується щирим засудженням такої поведінки, визнання своєї провини, вираження жалю з приводу вчинку, бажанням виправити ситуацію і готовністю бути притягненим до кримінальної відповідальності. Визнання провини під тиском зібраних у справі доказів не свідчить про щире каяття винного у злочині [37].

Тобто, щире каяття - це, перш за все, морально-психологічний феномен, який проявляється в самоосуді людиною вчиненого ним злочину, його наслідків, бажанні усунути заподіяну шкоду і у рішенні людини не здійснювати більше злочинів.

Активне сприяння розкриттю злочину означає, що особа, яка вчинила злочин, своїми діями сприяє правоохоронним органам у розкритті злочину, тобто встановлення всіх обставин злочину, виконавців, а також виявлення причин і умов вчинення злочину [48, с. 386].

Сприяння розкриттю злочину здійснюється добровільно у будь-якій формі, а саме: повідомлення фактів в правоохоронні органи або

суд, надання доказів, іншої інформації про свою злочинну діяльність або таку діяльність інших осіб. Така допомога повинна бути активною, тобто певною мірою ініціативною і енергійною.

Добровільне відшкодування заподіяної шкоди або усунення заподіяної шкоди здійснюється винним за власної ініціативи до винесення вироку судом.

Питання про добровільне відшкодування заподіяної шкоди або усунення шкоди, заподіяної злочинними діями неповнолітніх, вирішується відповідно до статей 446 і 447 Цивільного кодексу України та роз'яснень, що містяться в пункті 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 року № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди».

Слід враховувати, що за шкоду, заподіяну неповнолітніми, які досягли 15-річного віку, батьки або усиновлювачі, опікун або піклувальник, освітній, медичний заклад, під наглядом яких неповнолітній перебував в момент заподіяння шкоди несуть фінансову відповідальність. Неповнолітній у віці від 15 до 18 років несе матеріальну відповідальність за заподіяну ним шкоду на загальних підставах. Якщо у нього немає майна або заробітку, достатніх для компенсації, на його батьків, або прийомних батьків, або опікунів покладається відповідний обов'язок з урахуванням їх винної поведінки, яке сприяло заподіянню шкоди [52].

Добровільне відшкодування заподіяної шкоди або усунення заподіяної шкоди повинно бути повним. У випадках, коли воно носить частковий характер, суд може прийняти це до уваги як обставина, що характеризує особистість злочинця.

Надання медичної допомоги потерпілому одразу після скоєння злочину може здійснюватися як самим злочинцем, так і іншими

особами, залученими ним для цієї мети. Інша допомога потерпілому одразу після скоєння злочину виявляється в будь-якій формі.

Як зазначає Самойленко Є.Ю., надання медичної або іншої допомоги потерпілому одразу після скоєння злочину слід визнати елементом підстави для застосування статті 69-1 КК України «тому що законодавець повинен віддати належне не лише особі, яка відшкодувала заподіяну йому шкоду, але і тому, хто надав медичну або іншу допомогу потерпілому безпосередньо після скоєння злочину, або навіть врятувала життя потерпілого» [53, с. 15].

Вчинення злочину неповнолітнім може бути визнано обставиною, яка пом'якшує покарання, тоді, коли злочин було вчинено особою, яка не досягла 18-річного віку. Визначення цієї обставини як пом'якшувальну засновано на тому, що неповнолітнім характерні недостатня волява та інтелектуальна зрілість, нестриманість емоцій, імпульсивна поведінка, що не завжди дає їм можливість в складних життєвих ситуаціях правильно визначити свою поведінку, дати належну оцінку з боку юридичної сторони.

Вчинення кримінального правопорушення вагітною жінкою є пом'якшувальною обставиною. Вагітність, як з фізіологічної точки зору, так і з точки зору діяльності вищої нервової системи є особливим станом жінки. У медичній науці вагітність розглядається як фізіологічний процес, в ході якого в організмі жінки із заплідненої яйцеклітини розвивається плід, здатний до внутрішньоутробного життя [54, с. 112].

У літературі зазначається, що цей процес негативно впливає на психіку жінки, викликаючи у неї роздратування, неврівноваженість, надмірне збудження, що знижує можливість самоконтролю над своєю поведінкою, може привести до неадекватної оцінки її життєвих обставин і вчинення протиправного діяння [55, с. 93].

У літературі висловлено думка, згідно з яким визнання вчинення злочину жінкою в стані вагітності обставиною, що пом'якшує покарання, пов'язане не тільки і не стільки зі змінами, які відбуваються в психіці жінки, але перш за все, виходячи з принципу гуманізму в кримінальному праві, і продиктована турботою держави про здоров'я майбутньої дитини і самої жінки [56, с. 84].

В юридичній літературі пропонувалися різні варіанти вдосконалення законодавчого регулювання даної обставини, що пом'якшує покарання. Так, зокрема, Красиков Ю.О. запропонував доповнити його формулювання наступними словами: «або жінкою, яка перебуває на момент винесення вироку в стані вагітності» [57, с. 75]. Мінська В.С. пропонує вказувати в формулюванні досліджуваної обставини тільки наявність вагітності жінки [160, с. 113].

Збіг складних особистих, сімейних чи інших обставин означає наявність таких негативних обставин, які заподіюють людині страждання, негативно впливають на його психіку, можуть викликати у нього стан відчаю, надмірну дратівливість, запальність, не сприяє правильному самоконтролю поведінки. Перелік цих обставин законом не визначений. Судова практика визнає такими обставинами, зокрема: смерть або важке захворювання близької людини; хвороба винуватця; втрата роботи; важкі побутові умови; подружня зрада чи іншу подію, яка викликала конфлікт в родині; важке фінансове становище; проживання підлітка в сім'ї п'яниць чи наркоманів тощо. Ці обставини часто стимулюють девіантну поведінку [37].

Застосовуючи пункт 5 частини 1 статті 66 КК України суд повинен не лише вказати наявність в справі відповідних тяжких обставин, а й розкрити їх зміст, тобто вказати, в чому саме вони виражалися і чому підштовхнули винного до вчинення злочину.

Вчинення злочину під впливом погрози, примусу або в силу матеріальної, службової або іншої залежності означає, що при

вчиненні злочину свобода умисної поведінки винного обмежувалася зазначеними обставинами. При таких обставинах винний робить злочин не за своєю ініціативою, а в певній мірі примусово. Ініціатором злочину є інша особа, яка переконує злочинця вчинити злочин шляхом погроз, примусу або в силу матеріальної, службової або іншої залежності злочинця від цієї особи [59, с. 42].

Пом'якшуючий вплив обставин, що розглядаються в кримінально-правовій науці, виправдовується тим, що в даному випадку, хоча винний не позбавлений можливості діяти законно, ця можливість суттєво обмежується під впливом зовнішніх факторів. Людина, що здійснює злочин, не вільна у виборі своєї поведінки, на його рішення про вчинення злочину впливає пряма загроза, примус або страх втратити матеріальну підтримку, роботу, житло чи інший вплив особи, від якого залежить злочинець. Без такого впливу людина не скоїла б злочину.

Під сильним емоційним розладом, викликаним протиправними або аморальними діями потерпілого, розуміється сильне, таке, що швидко виникає і швидко триває короткочасний стан психіки злочинця, причиною якого стало протиправна або аморальна поведінка потерпілого. Такий психічний стан викликає жах, відчай, лють на обличчі, в значній мірі звужує її здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними [37].

Будь-які протиправні, в тому числі злочинні або аморальні дії потерпілого можуть стати причиною сильного емоційного розладу. При цьому важливо, щоб стан сильного емоційного збудження виникав відразу після скоєння потерпілим зазначених дій, а не через значний проміжок часу після цього. Незаконні або аморальні дії можуть бути спрямовані не тільки проти самого винного, а й проти його родичів, друзів або інших осіб, суспільства, держави тощо.

Вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності означає, що злочин було скоєно в умовах крайньої необхідності, але з перевищенням її меж, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі або суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо ця небезпека в даній ситуації не може бути усунута іншими способами і якщо не були перевищені межі крайньої необхідності.

Перевищення меж крайньої необхідності - це умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена [1].

Визнання скоєння злочину, що перевищує межі крайньої необхідності, є пом'якшувальною обставиною та в кримінально-правовій літературі пояснюється тим, що в цьому випадку особа діє з метою усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи суспільним інтересам чи інтересам держави, однак заподіює більш значну шкоду, ніж було необхідно та виправдано у цій обстановці [60, с. 101].

Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, може бути визнано пом'якшувальною обставиною лише в тому випадку, якщо особа, яка здійснює вказане завдання здійснює умисний особливо тяжкий злочин, пов'язаний із застосуванням насильства щодо потерпілого, або умисний тяжкий злочин, пов'язаний із заподіянням потерпілому тяжкого тілесного ушкодження або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків. При цьому така особа не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, і йому не може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі на строк, що

перевищує половину максимального терміну позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин.[37].

Наведений вище перелік обставин, що пом'якшують покарання, не є вичерпним. При призначенні покарання суд може визнати пом'якшувачими й інші обставини. Ними, зокрема, можуть бути: вчинення злочину вперше; визнання провини особою, яка вчинила злочин; юний вік цієї людини; позитивні характеристики за місцем роботи, навчання або проживання; її стан здоров'я тощо.

Обставинами, що обтяжують покарання є передбачені Кримінальним кодексом України чинники, що характеризують підвищений ступінь суспільної небезпеки для особистості винного і вчиненого ним злочину.

На відміну від обставин, що пом'якшують покарання, Кримінальний кодекс України встановлює вичерпний перелік обставин, які обтяжують покарання. Отже, суд не має права визнавати такими, що обтяжують покарання, обставини, не зазначені в статті 67 КК України, і повинен строго дотримуватися змісту обставин, зазначених у цій статті.

Відповідно до статті 67 КК України при призначенні покарання визнаються такі обтяжливі обставини:

- 1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів (якщо за раніше вчинений злочин особа відбула покарання, а судимість погашена або знята, рецидив відсутній);
- 2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою;
- 3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної, релігійної ненависті чи ворожнечі або за ознакою статі;
- 4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;
- 5) тяжкі наслідки, викликані злочином;

б) вчинення злочину проти літньої людини, інваліда або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема недоумством, психічно недієздатною, а також вчинення злочину проти малолітньої дитини або в присутності дитини;

б-1) у вчиненні кримінального правопорушення стосовно подружжя або колишнього подружжя або іншої особи, з яким винний перебуває або перебував в сім'ї або близьких відносинах;

7) вчинення злочину проти жінки, яка завідомо для винного, перебувала у стані вагітності (дана обставина виникає тільки тоді, коли злочинець знав, що скоює злочин проти жінки, знаючи, що вона вагітна);

8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває у фінансовій, професійній або іншій залежності від винного;

9) вчинення злочину з використанням неповнолітнього або особи, яка страждає на психічне захворювання або недоумство;

10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;

11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних обставин;

12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом (вчинення злочину загальнонебезпечним способом – це вчинення злочину шляхом вибуху, підпалу, зараження або отруєння водою, затоплення, використання газу, струму та ін.);

13) вчинення злочину особою в стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Таким чином, пом'якшувальні і обтяжуючі обставини мають велике значення при призначенні покарання. Беручи до уваги пом'якшувальні обставини, суд має право: призначити покарання, близьке до мінімального покарання, яке зазначене в статті

Кримінального кодексу України, згідно з якою кваліфікується злочин; в разі альтернативної санкції призначити менш суворе покарання, передбачене в ній; на підставі статті 69 КК України, застосовується більш м'яке покарання, ніж передбачено законом.

Наявність обтяжувальних обставин, навпаки, дає суду можливість: призначити покарання, рівне максимальній санкції статті Кримінального кодексу України або близького до цього максимуму; з альтернативної санкції призначити більш суворе покарання з зазначеними видами покарання; виключити застосування статті 69 Кримінального кодексу України.

3.2. Звільнення від покарання та відбування покарання неповнолітніх

Звільнення від покарання неповнолітнього злочинця є відмовою держави від реального застосування кримінального покарання до неповнолітнього засудженого, якому винесено обвинувальний вирок суду, або від повного відбування призначеної міри покарання. Звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності не є метою, яку слід переслідувати в будь-якому кримінальному провадженні. Як правило, кожен, хто скоює злочин, підлягає кримінальній відповідальності і покаранню.

До неповнолітніх застосовуються загальні та особливі види звільнення від кримінальної відповідальності.

До загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності відносяться:

- 1) звільнення від відбування покарання з випробувальним терміном;
- 2) звільнення від кримінальної відповідальності і відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності;
- 3) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

До особливих видів звільнення від кримінальної відповідальності відносяться: звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Звільнення від відбування покарання з випробувальним терміном поширюється на неповнолітніх в цілому на тих же принципах, що і відносно дорослих, але з особливостями, передбаченими статтею 104 КК України.

Звільнення від відбування покарання з випробувальним терміном - це звільнення неповнолітнього засудженого від основного покарання за умови, що він не вчинить нового злочину протягом встановленого судом іспитового строку і виконає покладені на нього обов'язки.

Звільнення від відбування покарання з випробувальним терміном може бути застосоване до неповнолітнього лише у разі призначенні покарання у виді арешту або позбавлення волі [1].

При звільненні від відбування покарання з випробувальним терміном неповнолітньому встановлюється іспитовий строк від одного до двох років. Розмір іспитового строку визначається в встановлених межах з урахуванням терміну позбавлення волі, який мав відбути неповнолітній засуджений, характеру заходів, необхідних для його виправлення, тощо.

На думку Халимона С.І., Кримінальний кодекс України слід доповнити окремою статтею 75-1, в якій треба чітко вказати, «якщо до закінчення випробувального терміну особу, звільнену від відбування покарання з випробувальним терміном, довела своє виправлення

свою поведінкою, суд за поданням кримінально-виконавчої інспекції може прийняти рішення про скасування звільнення з випробуванням і про зняття із засудженого судимості». У цьому випадку звільнення з випробуванням може бути скасовано не менше ніж після закінчення половини встановленого іспитового строку [61, с. 163 - 164].

Згідно частини 1 статті 76 КК України, у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням суд покладає на засудженого такі обов'язки:

1) періодично з'явитися на реєстрацію до уповноваженого органу пробації;

2) повідомити в уповноважений орган пробації про зміну місця проживання, роботи або навчання.

3) публічно або в іншій формі попросити вибачення перед потерпілим;

4) не виїжджати за межі України без згоди уповноваженого органу пробації;

5) виконувати заходи, які передбачені пробаційною програмою;

6) пройти курс лікування психічних і поведінкових розладів, викликаних вживанням психоактивних речовин або захворюванням, що представляє небезпеку для здоров'я інших осіб;

7) дотримуватися встановлених судом вимог щодо здійснення певних дій, обмеження спілкування, пересування і проведення дозвілля [1].

Суд може покласти на окрему особу, за її згодою або на її прохання, обов'язок по нагляду за засудженим неповнолітнім та проведення з ним виховної роботи. Це може бути тільки доросла людина, яка може позитивно вплинути на неповнолітнього засудженого та має можливість приймати відповідні заходи, а саме: живе з неповнолітнім хоча б в одному населеному пункті; позитивно охарактеризований в повсякденному житті і на роботі; може

виконувати взяті на себе обов'язки за станом здоров'я; має відповідні матеріальні засоби тощо. Не виключено, що обов'язок по нагляду і виховної роботи покладається на батьків засудженого [37].

Згідно зі статтею 78 КК України, після закінчення іспитового строку засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового кримінального правопорушення, звільняється судом від призначеного йому покарання [1].

Якщо неповнолітній, який вчинив кримінальне правопорушення, ухиляється від застосування до нього примусових заходів виховного характеру, ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності.

Строк давності є передбаченим Кримінальним кодексом України, і являє собою певний період часу з дня вчинення злочину і до дня набрання вироком законної сили, закінчення якого є підставою для звільнення особи, яка вчинила злочин від кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності до осіб, які вчинили кримінальний злочин у віці до вісімнадцяти років, застосовується на загальних умовах з урахуванням деяких особливостей. Ці особливості полягають у скороченні строків давності та меншою їхньою диференціацією. Звільнення від кримінальної відповідальності за давністю, на відміну від звільнення з інших підстав, можливо незалежно від того, чи погодилася особа закрити справу на цій підставі.

Відповідно до статті 106 КК України для осіб, які вчинили кримінальний злочин у віці до вісімнадцяти років, встановлено такі терміни давності:

- 1) у разі вчинення кримінального проступку - два роки;
- 2) за дрібні злочини - п'ять років;

3) у разі вчинення тяжкого злочину - сім років;

4) у разі вчинення особливо тяжкого злочину - десять років.

Щодо осіб, осіб, які вчинили кримінальне правопорушення у віці до вісімнадцяти років, встановлюються такі строки виконання обвинувального вироку:

1) у разі засудження до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, а також при засудженні до покарання за кримінальний проступок - два роки;

2) у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за нетяжкий злочин, а також при засудженні до покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин - п'ять років;

3) у разі засудження до позбавлення волі на строк понад п'ять років за тяжкий злочин - сім років;

4) у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за особливо тяжкий злочин - десять років [1].

Підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності є успішне завершення визначених термінів давності з дня вчинення злочину до набрання законної сили обвинувальним вироком суду, яким особа була засуджена за вчинений нею злочин певної тяжкості.

Успішне завершення строків давності визнається таке закінчення зазначених строків давності, протягом яких особа, що вчинила злочин, виконала дві умови: не ухилялася від слідства або суду та/або не вчинила новий злочин середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин [62].

Строки давності додаткових покарань визначається основним покаранням, призначеним за вироком суду.

Строк давності починається з дня вчинення злочину. Строк давності зупиняється у разі ухилення особи, яка вчинила злочин у віці

до вісімнадцяти років, від слідства, суду або від відбування покарання. При цьому не має значення, чи досягла ця людина повноліття на момент такого ухилення.

Підстава для звільнення особи від кримінальної відповідальності за статтею 106 КК України передбачає тільки таке закінчення відповідного терміну давності, який закінчився до дати вступу в силу обвинувального вироку суду щодо особи, яка вчинила злочин певної тяжкості. Строк давності минає і під час досудового розслідування, і під час судового розгляду і після оголошення судом обвинувального вироку. Будь-які процесуальні дії в ці періоди не зупиняють їх перебіг. Якщо строк давності минув до дня набрання вироком суду законної сили, особа звільняється від кримінальної відповідальності незалежно від стадії кримінального провадження щодо цієї особи.

Якщо термін давності закінчується після винесення обвинувального вироку, то особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності та покарання лише до вступу вироку в законну силу [62].

Строки давності не застосовуються у разі засудження за злочини проти миру та безпеки людства, передбачені положеннями Кримінального кодексу України.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання є достроковим звільненням засудженого, який відбуває покарання у вигляді позбавлення волі за злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, від подальшого відбування призначеного йому покарання за умови, що він довів своє виправлення своєю поведінкою і ставленням до роботи.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання – це одне з найважливіших засобів стимулювання позитивної поведінки неповнолітнього засудженого до якнайшвидшого досягнення і

закріплення цілей виправлення і спеціального попередження. Даний вид звільнення від відбування покарання є умовним, оскільки перед звільненим ставиться умова не вчиняти новий злочин протягом невідбутої частини покарання, а достроковим - оскільки засуджений звільняється до закінчення строку покарання, визначеного вироком суду.

Звернемо увагу, що ООН у своїх рекомендаціях стосовно вчинення правосуддя щодо неповнолітніх підкреслює доцільність регулярного застосування умовно-дострокового звільнення їх з виправних установ на якомога більш ранніх стадіях і в як найширокому масштабі (пункт 28 Правил Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх позбавлених волі) [63].

Відповідно до статті 107 КК України умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може застосовуватися до засуджених за злочин, який вчинений у віці до вісімнадцяти років, після фактичного відбуття покарання:

1) не менше третини призначеного строку покарання у вигляді позбавлення волі за нетяжкі злочини і за необережні тяжкі злочини;

2) не менше половини терміну позбавлення волі, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також якщо особа раніше відбувала покарання у вигляді позбавлення волі за умисне кримінальне правопорушення і до його погашення або зняття судимості знову вчинила у віці до вісімнадцяти років, нового умисного кримінального правопорушення, за яке вона була засуджена до позбавлення волі;

3) не менше двох третин строку покарання у вигляді позбавлення волі, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також якщо особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі і була умовно звільнена від відбування покарання, але до закінчення невідбутої частини покарання та до досягнення

вісімнадцятирічного віку вона знову вчинила умисний злочин, за яке вона засуджена до позбавлення волі [1].

Також, до неповнолітніх не застосовується заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

Якщо неповнолітній, який умовно-достроково звільнений від покарання, протягом невідбутої частини покарання не вчинить нового злочину, то він вважається таким, що повністю виконав умову звільнення - воно стає остаточним і безповоротним. Особа ні за яких обставин не може бути відправлено в місця позбавлення волі для відбування частини покарання, від якого вона звільнена, в установленому законом порядку.

Вид скасування покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру застосовується, якщо неповнолітній, який вчинив кримінальне правопорушення або злочин невеликої тяжкості, може бути звільнений від покарання судом, якщо визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру допускається при наявності ряду умов:

- 1) поширюється тільки на неповнолітнього;
- 2) неповнолітній скоїв кримінальний проступок або злочин невеликої тяжкості;
- 3) щире розкаяння і подальша бездоганна поведінка, про що можуть свідчити: допомога потерпілому як одразу після нападу, так і згодом; добровільне і повне усунення шкоди, заподіяної злочином; правдиві свідчення, дані на досудовому слідстві і судовому розгляді справи; сумлінне ставлення до роботи або навчання; дотримання правил поведінки в громадських місцях і в повсякденному житті тощо.

Частина 2 статті 105 КК України передбачає вичерпний перелік примусових заходів виховного характеру, що застосовуються до неповнолітніх, а саме:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладання на неповнолітню особу, яка досягла п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодувати майнову шкоду;
- 5) направлення неповнолітнього в спеціальний навчально-виховний заклад для дітей і підлітків для його виправлення, але на строк не більше трьох років. Умови перебування неповнолітніх в цих установах і порядок їх залишення визначаються законом [1].

Примусові виховні заходи, на відміну від кримінальних покарань, не діляться на основні та додаткові і вказуються в певному порядку - в міру збільшення їх суворості.

До неповнолітнього можуть бути застосовані кілька примусових заходів виховного характеру. Суд також може визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя.

Деякі вчені вважають, що примусові заходи виховного характеру хоч і обмежують волевиявлення неповнолітніх, оскільки використовуються проти їх волі, проте не містять елементів кари, не тягнуть судимості, а, отже, вони здійснюються тільки педагогічними і виховними заходами для неповнолітнього [64]

Інші вчені наближають ці заходи до покарання, вважаючи, що обмеження, що накладаються на неповнолітніх від застосування примусових заходів виховного характеру, які не поступаються за

суворістю певних видів покарання, особливо з урахуванням соціально-психологічних і вікових характеристик неповнолітніх правопорушників [65, с. 177].

Відповідно до статті 108 КК України неповнолітні визнаються не судимими:

1) засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, після виконання цього покарання;

2) засуджені до позбавлення волі за нетяжкий злочин, якщо вони протягом одного року з дня відбуття покарання не вчинять нового кримінального правопорушення;

3) засуджені до позбавлення волі за тяжкий злочин, якщо вони не вчинять нового кримінального злочину протягом трьох років з дня відбуття покарання;

4) засуджені до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин, якщо вони не вчинять нового кримінального злочину протягом п'яти років з дня відбуття покарання.

Дострокове зняття судимості допускається лише щодо особи, яка відбула покарання у вигляді позбавлення волі за тяжкий або особливо тяжкий злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, якщо особа, відбувши покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі, зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до роботи довела своє виправлення, після закінчення не менше половини терміну судимості.

Таким чином, звільнення від покарання - це відмова держави застосувати покарання до особи, визнаної винною у вчиненні злочину і засудженому за нього за вироком суду. До неповнолітніх застосовуються такі види звільнення від кримінальної відповідальності: звільнення від відбування покарання з випробувальним терміном; звільнення від кримінальної відповідальності і відбування покарання у зв'язку із закінченням

строків давності; умовно-дострокове звільнення від відбування покарання; звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

ВИСНОВКИ

На основі вивчення теоретичних засад, аналізу чинного законодавства України і міжнародно-правових актів, даних судової практики, визначено особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх та зроблено такі висновки:

1. У статті 6 Сімейного кодексу України зазначено, що малолітньою є дитина до досягнення нею 14 років, а неповнолітньою – дитина у віці від 14 до 18 років. Особа має правовий статус дитини до моменту, коли вона досягне повноліття.

Відповідно до кримінального законодавства України особи, які до вчинення кримінального правопорушення досягли 16-річного віку, несуть кримінальну відповідальність. Лише за вичерпний перелік злочинів, визначених у Кримінальному кодексі України, особи, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності. Малолітні особи не можуть бути суб'єктами злочину, оскільки вони не мають можливості бути достатньо обізнаними та керувати своїми діями через свій вік.

Неповнолітні особи - це особливі учасники суспільних відносин, в силу вікових особливостей, динамічного формування моделі психологічної поведінки, недостатності життєвого досвіду. На злочинність неповнолітніх впливає ряд негативних чинників: несприятливе сімейне середовище; проблеми у взаєностосунках неповнолітнього в шкільному середовищі; вікові особливості психіки підлітків, які сприяють асоціальній поведінці тощо.

2. Еволюцію законодавства про кримінальну відповідальність неповнолітніх можна умовно поділити на п'ять етапів: давньоруське світське законодавство; кримінальне законодавство Російської імперії (з другої половини XVII до початку XX ст.); кримінальне законодавство СРСР та УСРР (з початку 20-х до середини 30-х років

XX ст.); кримінальне законодавство СРСР та УРСР (з середини 30-х до кінця 50-х років XX ст.); кримінальне законодавство УРСР з початку 60-х років до прийняття Кримінального кодексу України 2001 року.

На кожному етапі становлення законодавства про кримінальну відповідальність неповнолітніх осіб, для неповнолітніх передбачені особливі, менш суворі та більш гуманні умови кримінальної відповідальності та покарання, порівняно з повнолітніми злочинцями.

Огляд історії становлення законодавства про кримінальну відповідальність неповнолітніх осіб вказує на зародження та необхідність подальшої спадковості таких основних концептуальних положень в кримінальному законодавстві, як: наявність особливого підходу до регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх; встановлення системи пом'якшення їх відповідальності, яка змінюється залежно від конкретних вікових періодів; пошук нових та пом'якшення загальних покарань; застосування особливих форм кримінальної відповідальності; особлива увага до особи неповнолітнього тощо.

3. Види покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх злочинців зазначені у КК України та включають: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт та позбавлення волі на певний строк.

Неповнолітні, які мають власні доходи, кошти або майно, на які може бути накладено стягнення можуть нести таке покарання як штраф. За вчинення злочину, за яке передбачено основне покарання лише у вигляді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, розмір штрафу встановлюється судом залежно від тяжкості злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього злочинця в межах до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, встановлених законодавством України. Покарання у вигляді громадських робіт або виправних робіт

застосовується до неповнолітньої особи, яка не має власних доходів та коштів або майна, яке може бути стягнуто.

Громадські роботи - це виконання неповнолітнім злочинцем роботи у вільний від навчання чи основної роботи час, тривалість якої не може перевищувати двох годин на день та призначається неповнолітнім у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин.

Виправні роботи полягають у вирахуванні певного відсотка із заробітку неповнолітнього до державного доходу в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків та призначається неповнолітньому у віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року.

4. Арешт – це тримання під вартою неповнолітнього засудженого, який на момент винесення вироку досяг 16 років, в умовах ізоляції у спеціально пристосованих установах на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб.

Позбавлення волі на певний строк є найсуворішим покаранням в системі покарань, яке може застосовуватися до неповнолітніх, які не досягли 18-ти років до вчинення злочину. Призначається на строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених Кримінальним кодексом України. Неповнолітні засуджені відбувають цей вид покарання у спеціальних виховних закладах.

Позбавлення волі призначається неповнолітньому засудженому: на строк не більше 4 років - за нетяжкий злочин ; на строк, що не перевищує 7 років - за тяжкий злочин; на термін не більше 10 років - за особливо тяжкий злочин; на строк до 15 років - за особливо тяжкий злочин, поєднаний із умисним позбавленням життя.

5. Пом'якшувальні обставини - це певні фактори, що знижують соціально небезпечний рівень злочинності та особу злочинця. До них належать: з'явлення із зізнанням, щире каяття або активна допомога у

розкритті злочину; добровільне відшкодування заподіяної шкоди або усунення заподіяної шкоди; надання медичної чи іншої допомоги потерпілому відразу після злочину; вчинення злочину неповнолітньою особою; вчинення жінкою злочину під час вагітності; вчинення злочину через збіг тяжких особистих, сімейних чи інших обставин; вчинення злочину під впливом погрози, примусу або у зв'язку з матеріальною, службовою чи іншою залежністю; вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного емоційного розладу, спричиненого жорстоким поведженням або приниженням честі та гідності особистості, а також за наявності системного характеру такої поведінки з боку потерпілого; вчинення злочину в межах крайньої необхідності; виконання спеціального завдання щодо попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, суміщеної за вчинення злочинів у випадках, передбачених Кримінальним Кодексом України.

Обставинами, що обтяжують призначення покарання є: вчинення злочину особою неодноразово та повторність злочинів; вчинення кримінального правопорушення групою осіб за попередньою змовою; вчинення кримінального правопорушення у зв'язку з виконанням потерпілим службового чи громадського обов'язку; вчинення злочину за ознаками расової, національної, релігійної ненависті чи розбрату або за ознакою статевої приналежності; вчинення кримінального правопорушення проти особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає психічним розладом, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення кримінального правопорушення щодо малолітньої дитини або у присутності дитини; є тяжкі наслідки, спричинені злочином; вчинення злочину проти подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває або перебував у сімейних або

близьких стосунках; вчинення кримінального правопорушення щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; вчинення кримінального правопорушення проти особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного; вчинення кримінального правопорушення з використанням малолітньої особи або особи, що страждає на психічну хворобу чи недоумством; вчинення злочину з особливою жорстокістю; вчинення злочину з використанням умов воєнного чи надзвичайного стану, інших надзвичайних ситуацій; вчинення злочину небезпечним способом; вчинення кримінального правопорушення особою, яка перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, спричиненому вживанням наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин.

Кримінальний кодекс України містить вичерпний перелік обтяжуючих обставин, на відміну від пом'якшуючих обставин.

6. Види звільнення від кримінальної відповідальності, які застосовуються до неповнолітніх поділяються на загальні та особливі.

Загальні види звільнення від кримінальної відповідальності включають:

1) звільнення від відбування покарання з випробуванням - це звільнення неповнолітнього злочинця від основного покарання за умови, що він не вчинить нового злочину протягом встановленого судом випробувального строку та виконає покладені на нього обов'язки. Випробувальний строк може бути встановлений від одного до двох років;

2) звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності. Строк давності - це певний проміжок часу з дня вчинення злочину до дати набрання законної сили вирок, закінчення якого є підставою для звільнення особи, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності.

На осіб, які вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років, поширюється строк давності на загальних умовах з урахуванням певних особливостей. Ці особливості полягають у зменшенні строків давності та меншою їхньою диференціацією. Строки давності, які встановлюються для осіб, які вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років, зазначено у статті 106 КК України;

3) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання застосовується до неповнолітнього засудженого, який довів своє виправлення сумлінною поведінкою та ставленням до роботи та навчання.

Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру є особливим видом звільнення від кримінальної відповідальності.

Неповнолітній, який вчинив кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде встановлено, що в результаті щирого каяття та подальшої бездоганної поведінки він не потребує покарання під час винесення вироку. У цьому випадку до неповнолітнього застосовуються такі примусові заходи виховного характеру: застереження; обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; передача неповнолітньої особи під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу, а також окремих громадян на їхнє прохання; покладення на неповнолітнього, який досяг 15-ти років та має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування майнову шкоду; направлення неповнолітнього до навчально-виховної установи для дітей та підлітків на виправлення, але на термін не більше трьох років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України: Кодекс України; Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.09.2020).
2. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: *підруч. для студ. Вищ. Навч. закл.* К: Атіка, 2004. 263 с.
3. Коченов М.М. Теоретичні основи судово-психологічної експертизи: *автореф. дис. д-ра психол. наук.* М., 1991. С. 34.
4. Сімейний кодекс України: Кодекс України; Кодекс, Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 01.09.2020).
5. В Україні зменшилася кількість злочинів, скоєних неповнолітніми. *Українські національні новини*: веб-сайт. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1775848-v-ukrayini-zmenshilasya-kilkist-zlochiviv-skoeyenikh-nerovnolitnimi> (дата звернення: 01.09.2020).
6. Юзікова Н. Періодизація віку, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх: вітчизняна практика та європейський досвід. *Серія ПРАВО*. Випуск 46. Том 2. 2017. С. 100-104.
7. Павлов В.Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. *СПб.: Лань; Фонд «Университет»*, 2000. 192 с.
8. Мороз В.Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку: (Кримінологічні проблеми): *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08.*: Х., 1999. 18 с.
9. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08.* К., 2002. 18 с.

10. Заєць Я.Б. До проблеми встановлення кримінальної відповідальності за злочини, скоєні неповнолітніми особами. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 92-97.

11. Абросімова Ю.А. Значення соціально-економічного становища сім'ї у структурі причин та умов злочинності неповнолітніх в Україні. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали Дев'ятої регіон. наук.-практ. конф. Львівський національний університетім. І. Франка*. Л., 2003. С. 371–372.

12. Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития. *Обозрение психиатрии и медицинской психологии*. 1991. № 1. С. 8–15.

13. Бундз Р.О. Особлива жорстокість, як ознака злочинів, що вчиняються неповнолітніми: детермінанти та попередження. *авт. дис. на здобуття наук. ступ. к. ю. н. 12.00.08.*: Львів 2019. 20 с.

14. Гончар Т.О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України: *дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08*. Одеса, 2004. 211 с

15. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: *навч. посібник.*: Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.

16. Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста: *монография.*: М.: Высшая школа, 2009. 252 с.

17. Влад С.Ф., Історія становлення виконання кримінальних покарань щодо неповнолітніх. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 256-261.

18. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. *за ред. Ю.С. Шемчушенка*. К.: Інститут держави і права, 1996. 548 с.

19. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Под общей редакцией О.И.Чистякова. Т. 9. *Законодательство эпохи*

буржуазно-демократических революций. М.: Юрид. л-ра, 1988. Т. 6. 431 с.

20. Уголовное уложение (Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года). СПб.: Издание юридического книжного склада «Право», 1903. 396 с.

21. Зеленський С.М. Концептуальні положення здійснення правосуддя у справах дітей, які не досягли віку кримінальної відповідальності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 7. С. 56–64.

22. Яковлева Н. Г. Возрастная невменяемость: теоретические проблемы и практика применения ч. 3 ст. 20 УК РФ. *«Научно-практический электронный журнал Аллея Науки»*. М., 2001. С. 9,11-12.

23. Детков М.Г. Тюрьмы, лагеря и колонии России. *Монография*. М.: Вердикт – ИМ, 1999. 448 с

24. Кримінальний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 28.12.1960. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> (дата звернення: 01.09.2020).

25. Пироженко О. С. Покарання, що обмежують майнові права засуджених за кримінальним правом України: *монографія*.: Харків: НікаНова, 2012. 294 с.

26. Кримінально-виконавчий кодекс України: Кодекс України; Кодекс, Закон від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112915/print1412155380798712#Text> (дата звернення: 01.09.2020).

27. Кочерган П. Громадські роботи як вид покарання. *Аспект: інформ. бюл.* Донецьк, 2003. № 1. С. 5–8.

28. Алімов К.О. Зарубіжний досвід застосування громадських робіт як вид адміністративного стягнення. *Вісник Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2011, № 2. С. 124-131.

29. Орлов В.Н. Уголовное наказание в виде обязательных работ в современном зарубежном уголовном законодательстве. *Труды юридического факультета СевКавГТУ: Сборник научных трудов. Выпуск 1*. Ставрополь: СевКавГТУ, 2004. 250 с.

30. Березовська Н.Л. Застосування громадських робіт до неповнолітніх. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2004, С. 847-851.

31. Шмарова И.В. Уголовно-исполнительное право. *учебник.*: М.: Изд-во БЕК, 1996. 418 с.

32. Исаев, М.М. Основы пенитенциарной политики. *учебник.*: М.: Юриздат, 1927. – 130 с.

33. Тадевосян В.С. Политика и практика применения исправительно-трудовых работ. *Соц. законность*. 1935. № 3. С. 17–22.

34. Меньшагин В.Д. О принудительных работах по месту работы. *Соц. законность*. 1938. № 12. С. 72–73.

35. Агаджанян Е.М. Кримінальне право в схемах і визначеннях (загальна частина): *Навчальний посібник*. Кисловодськ: УЦ «Магістр», 2015. 196с.

36. Овчаренко А.М. Виконання кримінального покарання у виді арешту в арештних домах та на гауптвахтах. *Юридичний журнал*. 2011, № 3 (105), с. 73-79

37. Богатирьов І.Г. Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України. К.: Атіка, 2010. 344 с.

38. Енциклопедія сучасної України. *Суспільство*: веб-сайт. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34243 (дата звернення: 01.09.2020).

39. Кримінально-виконавча система України в 2019 році. *Статистичний огляд. Тюремний портал. Громадська правозахисна організація «Донецький Меморіал»*. (фрагмент доповіді «Дотримання

прав ув'язнених в Україні в 2019 році»): веб-сайт. URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1581323348>

40. Шинкар'юв Ю. В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості правового регулювання його виконання та відбування: *дис. канд. юрид. наук: 12.00.08/ Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. Х., 2006. 243арк.: табл. Бібліогр.: арк. 192-218.*

41. Изосимова К.С. Исторический обзор процесса создания учреждений исполнения наказания в виде лишения свободы. *Проблемы законности: сб. науч. тр./ Нац. ун-т «Юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого». Харьков, 2013. Вып. 122. С. 260-266.*

42. Яцишин М.М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: *монографія*. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки, 2010. 448 с.

43. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: Т. 2 М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1951, 512 с.

44. Дементьев С.И. Лишение свободы как мера уголовного наказания. Краснодар. 1977. 220 с.

45. Тимовська Н.В. Позбавлення волі як вид покарання. *Актуальні питання реформування правової системи України. Т. II: Збірник наукових статей. 2014. 354 с.*

46. Дудоров О.О. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання: поняття, правова природа, значення. *Вісник Запорізького національного університету. 2011. № 1. С. 204–211.*

47. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Верховного суду України від 24.10.2003 № 7 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03#Text> (дата звернення: 01.09.2020)

48. Нікіфорова Т.І., Проблеми змісту деяких обставин, які пом'якшують покарання, передбачених ч.1 ст.66 КК України. *Форум права*. 2008. № 3. С. 380-387.

49. Кругликов Л.Л. О некоторых обстоятельствах, признаваемых при назначении наказания смягчающими. *Советская юстиция*. 1984. № 5. С. 10-11.

50. Щерба С.П. Деятельное раскаяние в совершении преступления. *Практическое пособие*. С.П. Щерба, А.В. Савин; под общ. ред. С. П. Щерба. М.:Спарк, 1997. 110 с.

51. Становский М.Н. Назначение наказания. *Учебник*. СПб.: Юридический центр Пресс, 1999. 480 с.

52. Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем, і стягнення безпідставно нажитого майна: Постанова Верховного суду України від 31.03.1989 № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-89#Text> (дата звернення: 01.09.2020)

53. Самойленко Є.Ю. Призначення покарання за наявності обставин, що його пом'якшують, за кримінальним правом України: *автореф. дис. канд. юрид. наук*. Х.: 2013.

54. Калашник В.С. Тлумачний словник української мови. Х.: Прапор, 2001. 992 с.

55. Маляренко В.Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України. К.: Фонд «Правова ініціатива», 2003. 156 с.

56. Карпец И.И. Отягощающие и смягчающие обстоятельства в советском уголовном праве. М.: Госюриздат, 1959. 120 с.

57. Красиков Ю.А. Назначение наказания: обусловленность и критерии индивидуализации: *Учебное пособие*. М.: МЮИ, 1991. 76 с.

58. Минская В.С. Роль смягчающих ответственность обстоятельств в индивидуализации уголовной ответственности.

Проблемы совершенствования уголовного законодательства и практики его применения. Сб. науч. тр. – М.: Всесоюз. институт по изучению причин разработки мер предупреждения преступности, 1981. С. 99-117.

59. Шнейдер М.А. Назначение наказания по советскому уголовному праву: *Лекции для студентов ВЮЗИ.* М.: ВЮЗИ, 1957. 102 с.

60. Овезов Н.А. К вопросу об обстоятельствах, устраняющих общественную опасность и противоправность деяния в советском уголовном праве. Ашхабад: Ёлым, 1972. 103 с.

61. Халимон С.І. Запобігання злочинам серед осіб, які перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції: *дис. канд. юрид. наук: 12.00.08.* Дніпропетровськ, 2008. 255 с.

62. Аналіз судової практики застосування норм закону про звільнення від кримінальної відповідальності (покарання) у зв'язку із закінченням строків давності: Витяг з аналізу до друку підготовлений суддею Верховного Суду України Е.І. Ковтюк і старшим консультантом відділу вивчення судової практики управління вивчення та аналізу судової практики І. Б. Лавровською. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00090> (дата звернення: 01.09.2020).

63. Правила Организации Объединенных Наций, касающиеся защиты несовершеннолетних, лишенных свободы: ООН; Правила, Міжнародний документ від 14.12.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_205#Text (дата звернення: 01.09.2020).

64. Єремій Г.О, Примусові заходи виховного характеру: спірні питання правової природи. *Право і суспільство.* 2009. № 4. С. 107-111.

65. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: *автореф. дис. на здобуття наук. ст. к. ю. н. 12.00.08*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2001.